

Tıphane-i Âmire'den Dârülfünun'a İstanbul Tıp Fakültesi'nde Fizyoloji, 1827-1933

Physiology in Istanbul Faculty of Medicine from Tıphane-i Âmire to Dârülfünun, 1827-1933

Nuran Yıldırım¹

¹Prof.Dr., Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp
Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul,
Türkiye

ORCID: N.Y. 0000 0002 3537 3814

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nuran Yıldırım,
Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp
Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: nyildirim@bezmialem.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.12.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.02.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
05.03.2024

Kabul/Accepted: 14.05.2024

Atıf/Citation: Yıldırım, Nuran. "Physiology in
Istanbul Faculty of Medicine from Tıphane-i
Âmire to Dârülfünun, 1827-1933". *Osmanlı Bilimi
Araştırmaları* 25, 2 (2024): 289-367.
<https://doi.org/10.26650/oba.1408402>

ÖZ

Ülkemizde bağımsız araştırma enstitüleri olmadığı için, fizyoloji bilimi tıp eğitimine paralel olarak gelişmiştir. Ülkemizde modern anlamda tıp eğitimine geçiş, 14 Mart 1827 tarihinde eğitime başlayan Tıphane-i Âmire ile başlamış ve 1933 Üniversite Reformu'na kadar; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Dârülfünun-ı Osmani /İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde devam etmiştir. İstanbul Tıp Fakültesi'nin nüvesini oluşturan bu okullara, eğitimini bir zaman Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak sürdüren Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi de eklenmiştir. Bu çalışmada İstanbul Tıp Fakültesi'nin 1827'den 1933 Üniversite Reformu'na değin eğitimini sürdürdüğü bu tıp okullarında fizyoloji dersi verenler üzerinden; fizyoloji eğitimi, deneysel fizyolojiye geçiş, fizyoloji laboratuvarının kuruluş ve gelişimi ele alınmıştır. Bu süreçte genç hekimler maaşından başka geliri olmayan fizyolojiye itibar etmemiş, fizyoloji derslerini zaman zaman başka branş mensupları vermiştir. Fizyolojiye gönül veren Şakir Paşa hayvan deneyleri eşliğindeki fizyoloji dersleri ile ülkemize deneysel fizyolojinin esaslarını getirmiş, Kemal Cenap Berksoy ise deneysel fizyolojiyi bir öğretim ve araştırma dalı olarak yerleştirmiştir.

Anahtar sözcükler: İstanbul Tıp Fakültesi, fizyoloji eğitimi tarihi, deneysel fizyolojinin gelişimi, Şakir Paşa, Kemal Cenap Berksoy

ABSTRACT

Since there were no independent research institutes in Turkey, the science of physiology developed in parallel with medical education. The transition to modern medical education in Turkey started with Tıphane-i Âmire, which started education on March 14, 1827, and continued until the 1933 University Reform; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Dârülfünun-ı Osmani /İstanbul Darülfünunu Faculty of Medicine. The Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye in Damascus, which continued its education under the Dârülfünun-ı Osmani Faculty of Medicine for a while, was also added to these schools that formed the nucleus of the Istanbul Faculty of Medicine. This study focuses

on physiology education, the transition to experimental physiology, and the establishment and development of the physiology laboratory through the physiology lecturers at these medical schools, where the Istanbul Medical Faculty continued its education from 1827 until the University Reform of 1933. During this period, young physicians did not respect physiology, which had no income other than their salaries, and physiology courses were taught by members of other branches from time to time. Şakir Pasha, who was devoted to physiology, brought the principles of experimental physiology to Turkey with his physiology courses accompanied by animal experiments, and Kemal Cenap Berksoy established experimental physiology as a branch of teaching and research.

Keywords: Istanbul Medical Faculty, history of physiology education, development of experimental physiology, Şakir Paşa, Kemal Cenap Berksoy

Extended Summary

Since there used to be no independent research institutes in Turkey, the science of physiology has developed within medical education. The transition to modern medical education in Turkey commenced with Tıphane-i Âmire's (The Imperial Medical School) inception on March 14, 1827. Until the 1933 University Reform, medical education continued in institutions named as the Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Imperial Faculty of Medicine), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (School of Civil Medicine), Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi (The Ottoman University Faculty of Medicine), Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi (Damascus School of Civil Medicine) which at one time continued its education affiliated with the Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi, was also added to these schools that constituted the core of Istanbul University Faculty of Medicine. This study addresses the establishment and development of the physiology course in the schools where Istanbul Medical Faculty maintained its education from 1827 until the 1933 University Reform.

From 1834 onward at Tıphane-i Âmire, physiology education was conducted by Osman Saib Efendi through translations of a contemporary French physiology book. Osman Saib Efendi also taught physiology for several years at the Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, resulting from the merging of Tıphane-i Âmire and Cerrahhane-i Mamûre (School of Surgery) beginning French-based education in 1839. Until 1873, at Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, physiology professors additionally taught courses in anatomy, pathology, pathological anatomy, zoology, botany, hygiene, surgical internal diseases, and clinical medicine.

The commencement of Turkish education at Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1867), followed by the transition to Turkish education at Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1870), led to the challenge of a lack of Turkish-speaking instructors and a shortage of Turkish textbooks. In response, the translation of French medical books into Turkish began. Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi, an assistant surgical instructor at Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, translated a physiology book

named *Traité élémentaire de physiologie humaine comprenant les principales notions de la physiologie comparée* (Paris 1866, 5th edition) authored by Prof. Dr. Jules Béclard, renowned for his studies in anatomy and physiology during that era. This translated physiology book was published as *Menâfi'ül-azâ Fisioloci* (Istanbul, 1873-1874). Şemsi Şerif Bey, the Physiology Instructor, utilized this book in his theoretical lessons between 1873 and 1881.

Dr. Mehmet Şakir (Şakir Pasha), who specialized under Dr. Claude Bernard, returned to Istanbul (1876) driven by the inspiration and high energy acquired during his apprenticeship and with a determination to bring newly learned knowledge to his country. In the same year, he was appointed as an assistant instructor alongside the physiology instructor Şemsi Şerif Bey at the Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. In addition to this role, he assumed the position of assistant physiology instructor at Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1878). Upon his promotion to an instructor, he departed from Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1888). From then on, he solely worked at Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. The lectures where he discussed the latest developments in physiology were compiled by students through note-taking. Şakir Pasha revised and corrected these notes before publishing them as “*Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye*” (*Lessons on Human Life, Istanbul 1893*).

Upon his arrival from Paris, Şakir Pasha made considerable efforts to establish a physiology laboratory. However, instead of the envisioned laboratory, he initiated experimental physiology classes in a small room using equipment he procured with his own funds. He personally conducted practical and demonstration classes every Thursday. His experiments involved dogs, island rabbits, and frogs. Due to the absence of allocated funding for the physiology laboratory, the dogs used in the experiments were either brought by attendants or enthusiastic students from around the Karacaahmet cemetery or the vicinity surrounding the school in Sirkeci-Demirkapı, while the frogs were collected from the botanical garden pond of the school.

Şakir Pasha succeeded in introducing the fundamentals of experimental physiology to Turkey through his physiology classes conducted alongside animal experiments in this modest laboratory. His requests for new equipment to enhance the physiology laboratory were disregarded by the authorities, and after years of waiting, he managed to procure some new equipment for his laboratory (1896), albeit not to the extent he desired. Due to the reluctance of the Babıâli (Sublime Porte) that sent him to France for specialized training to comprehend and establish a fully equipped physiology laboratory, Şakir Pasha couldn't engage in scientific research. Another misfortune for Şakir Pasha was that the assistants who began working with him, having no income apart from their salaries, did not embrace physiology and shifted to clinical fields. Consequently, he had to single-handedly continue theoretical and experimental physiology education for years. As those who started their careers in physiology education eventually transitioned to clinical specialties, the education was sustained with contributions

from instructors and assistant instructors of other disciplines. The names we have identified as contributing to physiology education are listed in the table “*Contributors to Physiology Education, 1827-1933*” at the end of this article.

After settling into the monumental building of Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane in Haydarpaşa, Dr. Kemal Cenap (Berksoy), Şakir Pasha's persevering assistant in physiology, pushed the limits of the era's resources to facilitate the expansion and equipping of Şakir Pasha's modest laboratory with new tools. Despite this effort, the laboratory, which fell short compared to its European counterparts, saw Kemal Cenap Bey publish his experimental studies in European physiology journals and receive citations. He particularly emphasized experimental studies on digestive physiology, notably identifying the most effective secretion occurring within the deep mucosal layer of the duodenum, a contribution that entered the physiology literature. Kemal Cenap Bey, who achieved international recognition for his scientific research, established experimental physiology as both a teaching and research discipline by conducting experiments with his students during classes.

Giriş

Osmanlı döneminde, Avrupa tıbbi ile on yedinci yüzyılda başlayan ilişkiler, on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren artarak devam etmiştir. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin (1774-1834) ve Hekim Şânizâde Mehmet Atullah Efendi'nin (1771-1826) İtalyancadan yaptıkları çevirilerle Avrupa kaynaklarına dayalı yeni tıp kitapları arasında bulunan iki fizyoloji çevirisini takiben ilk tıp okulumuz Tıphane-i Âmire'nin açılması, modern fizyoloji eğitiminin ilk adımlarıdır. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834), on sekizinci yüzyılın önemli fizyologlarından İtalyan Leopoldo Marco Antonio Caldani'nin (1725-1813), *Institutioni Physiologicae Pathologicae Institutioni di Fisiologica Ridotte a Diaghi* (Padua 1793) adlı kitabını, *Tercüme-i Fisioloci* adıyla Türkçeye çevirmiştir. 1793-1796 yıllarında yapıldığı düşünülen bu çevirideki 13 bölümde; damarlar, kalbin hareketi ve kan dolaşımı, kan, lenf damarları, solunum sistemi, beyin ve sinirler, duyuvar, kaslar, uyku ve uyanıklık, sindirim sistemi, üriner sistem, genital sistem ve embriyoloji konularının yanı sıra bir de sonuç bölümü yer almaktadır. Mustafa Behçet Efendi Caldani'nin eserindeki kimi bölümleri çıkarmış ayrıca Caldani'nin kitabında bulunmayan; dönemin belli başlı fizyologlarından William Hewson'ın (1739-1774) kan hücreleri hakkındaki görüşlerinden¹, Giovanni Paolo Mascagni'nin (1755-1815)² damar sistemine ilişkin çalışmalarından söz etmiş ve Antoine François de Fourcroy'un (1755-1809) canlı kimyasıyla ilgili açıklamalarını eklemiştir. Fizyolojiye ait ve fizyoloji adını taşıyan bu ilk Türkçe eser, dönemin insan bedenindeki sıvılara ilişkin fiziksel ve kimyasal bilgiyi ilk olarak Osmanlı bilim ortamına aktarmıştır.³

İkinci Türkçe fizyoloji kitabı, Şânizade Mehmet Atullah Efendi tarafından, *Usûlü'l-Tâbia* (Fizyoloji) adıyla İtalyancadan çevrilmiştir. Şânizade'nin *Hamse-i Şânizade* adı altında topladığı ve Türkçe yayımlanan ilk tıp kitaplarının ikincisidir. Şânizade kitabın Arapça önsözünde amacını, “*Bu kitabı insan vücudunun tabii ahvalini bilmek isteyen kardeşlerime ithaf ettim*” ifadesiyle açıklamıştır. İki bölüm içeren 39 sayfalık fizyoloji kitabının ilk bölümünde Şânizade, insan bedenindeki organları bilmenin yeterli olmadığını ayrıca bu organlarda icra olunan işleri ve bunlardan hasıl olan eserleri de bilmek gerektiğini ve bunlara *kuvâ* (kuvvetler, güçler, takatlar) dendiğini açıklayıp üç kuvâ tanımlar; *kuvâ-yı tabiiyye*, hayata veya hayatın korunması için harcanan kuvvetlerdir. Burada çiğneme, yutma, sindirim, sindirimde safranın önemi, idrar boşaltımı, cinsin devamı için gerekli kuvvetler;

1 İngiliz Fizyolog William Hewson, kan pıhtılaşmasını tanımlamış ve pıhtılaşma sürecinde izole ettiği proteine fibrinojen adını vermiştir. Ayrıca lenf sisteminin yapısını araştırıp kırmızı kan hücrelerini tanımlamıştır. <https://www.britannica.com/biography/William-Hewson> Erişim, 22 Ağustos 2022.

2 Bilimi sanatla harmanlamış olan İtalyan Anatomist Giovanni Paolo Mascagni'nin, 1787 yılında Siena'da yayımlanan, insan bedeninin lenfatik damarlarının ikonografisi ve tarihi hakkındaki kitabından aktarılmış olabilir. Berardo Di Matteo vd., “Art in Science: Giovanni Paolo Mascagni and the Art of Anatomy”. *Clinical Orthopaedics and Related Research* 473/3 (Mar 2015), 783–788.

3 Esin Kâhya, *Mustafa Behçet Efendi ve Türkçe İlk Fizyoloji Kitabı* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000), 27, 34-36, 44-50, 56, 97-98.

sperm oluşumu, üreme, fetüsün rahimde beslenmesi, menstruasyon, süt ve doğum anlatılır. *Kuva-yı nefsanîyye*, hayatın devamı için gerekli kuvvetlerdir; solunum, kalbin hareketi, kan dolaşımı, iç ifrazat (iç salgılar, hormonlar) ve ter ele almır. *Kuva-yı hayvaniyye* ise bedenimizde icra olunan bazı eserlerdir ki onlarda ruhun etkisi büyüktür; his, uyku-uyanıklık, yoklama (dokunma), tatma, koklama, işitme ve görme gibi. Kitabın ikinci bölümünde beden faaliyetlerinde görülen hastalıklar, sebepleri ve belirtileri yer almaktadır.⁴ Osmanlı tıbbına modern anatominin Şânizade'nin, modern fizyolojinin ise Mustafa Behçet Efendi'nin yaptığı çevirilerle girdiği kabul edilir.

Ülkemizde bağımsız araştırma enstitüleri olmadığı için, fizyoloji bilimi tıp eğitimine paralel olarak gelişmiştir. İstanbul Tıp Fakültesi 14 Mart 1827 tarihinde *Tıphane-i Âmire* adıyla eğitime başlamış, 1831'de kurulan *Cerrahhane-i Mamure* ile birleştirilip *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane der Âsitane-i Aliyye* adıyla faaliyete geçmiştir (1839). Okulun adındaki “*Adliye*” sözcüğü II. Mahmud'un mahlası olup onun saltanatı sırasında açıldığına işaret eder. “*Âsitane-i Aliyye*” ise İstanbul'da bulunduğunu belirtir. Kurucusu II. Mahmud'un vefatından sonra “*Adliye*” sözcüğü kullanımdan düşmüş ve *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* adı kullanılmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane askeri hekim yetiştiriyordu. 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bir köşesinde taşrada görev alacak sivil hekimleri yetiştirmek üzere açılan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'de derslerin çoğu uzun yıllar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocaları tarafından verilmiştir. Zamanla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki klinik eğitim yetersiz görülünce eğitimde ıslahata gidilerek *Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi* kurulmuş (1898), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi bitirenlere burada staj yaptıktan sonra göreve başlama mecburiyeti getirilmiştir. *Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi*, Ankara'ya taşındığı 1937 yılına kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin staj okuluydu. II. Meşrutiyet rejimi askeri ve sivil iki tıp okulunun varlığını gereksiz görüp Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi, *Tıp Fakültesi* adı altında birleştirip *Tıp Fakültesi* adıyla Darülfünun'a bağlamıştır (1909). Birkaç yıl sonra da *Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi*, Darülfünun Tıp Fakültesi'ne bağlanmıştır (1911). Darülfünun Tıp Fakültesi 1933 Üniversite Reformu'nda *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi* adını almış, 1967'de *İstanbul Tıp Fakültesi* ve *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi* olarak ikiye bölünmüştür. Yukarıda adları anılan tıp okulları ile İstanbul Tıp Fakültesi arasında organik bir bağ ve 1827'den 1967'ye bütünlük-süreklilik ilişkisi bulunmaktadır.⁵ Fizyoloji eğitimi bu okullarda her dönemin olanakları çerçevesinde yürütülmüştür. Bu çalışmada İstanbul Tıp Fakültesi'nin 1827'den 1933 Üniversite Reformu'na değin nüvesini oluşturulan okullar, bu okullarda fizyoloji eğitimine katkıda bulunanlar, fizyoloji müfredatı ve fizyoloji laboratuvarları ele

4 Şânizade Mehmet Atullah, *El-kitâbü ş-sâni fi't-tabiat ve hüve alâ kısmeyn. Hamse-i Şânizade*. İkinci Kitap, (İstanbul: Dârü't-Tıbbâ'atü'l-Âmire, 1235/1820), önsöz.

5 Nuran Yıldırım. *Tıphane-i Âmire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*. İstanbul: BETİM, 2019, 13-22, 23-30, 105, 121-127, 155-161, 311-213.

alınacaktır. Fizyoloji eğitiminde yer almış olup sonradan başka branşlara geçenler, fizyoloji ile ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Fizyoloji eğitiminin parlak yıldızları Şakir Paşa ile Kemal Cenap Berksoy, getirdikleri yeniliklerle yaptıkları katkılar doğrultusunda daha geniş bir bakış açısıyla ele alınmıştır. İstanbul Tıp Fakültesi'nin tarihsel sürecinde yer alan *Cerrahane-i Mamure* ile *Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi*'nde fizyoloji dersi yoktu. Mısır'da faaliyet gösteren *Kahire Tıbbiyesi* ile *Beyrut'taki St. Joseph Tıp ve Eczacılık Mektebi* ile *Beyrut Amerikan Tıp ve Eczacılık Mektebi* ise İstanbul Tıp Fakültesi ile bir ilişkileri olmadığı için bu çalışmaya dahil edilmemişlerdir.

Tıphane-i Âmire'de Fizyoloji

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin takrirleriyle kurulan ve 14 Mart 1827 tarihinde eğitime başlayan Tıphane-i Âmire için Paris'e ısmarlanan kitaplar Nisan 1829'da gelmiş, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi bu kitapların Tıphane-i Âmire hafız-ı kütübü (kütüphanecisi) Abdülhalim Efendi'ye verilerek baş muhasebeye kaydını istemiştir. Paris'ten gelen kitaplar şunlardır; fenn-i mualecat-ı maraziye (hastalık ilaçları bilimi) ile ilgili bir kitaptan 24 nüsha/adet, fisiolocya fennine dair bir kitaptan 24 nüsha/adet, son zamanlarda teşrih-i cedide (yeni anatomiye) dair yazılmış olan 6 ciltlik bir kitap ile Kebir Lugat-ı Tıp (Büyük Tıp Lugatı, 2 cilt).⁶ 1829 yılında bir fizyoloji kitabından 24 adet getirtilmiş olması o sene ya da ertesi sene fizyoloji dersinin okutulmaya başladığını düşündürüyor. Ancak fizyoloji dersine ait ilk kayıt, Müderris Osman Saib Efendi'nin, Tıphane-i Âmire'nin üçüncü sınıfına⁷ *Hâce-yi Sani* (ikinci hoca) olarak tayin edilmesidir (1834). Osman Saib Efendi, *ilm-i teşrih ve fisiolocya yani tabâyi-i ebdân ve ilm-i esbab ve alâmât ve ilm-i menâfi-i edviye-i tibbiye emsali mukaddemat-ı fûnun-ı tubbiye neşr ü talimine* (anatomi ve fizyoloji yani bedenlerin tabiatları, hastalık sebepleri ve belirtileri-patoloji, tıbbi devaların yararları-farmakoloji gibi tıp bilimine girişi öğretmeye) memur edilmiştir.⁸ 1834 yılında üçüncü sınıfta bulunan 40 öğrenci⁹ herhalde, 1829 yılında Fransa'dan getirtilip okulun kütüphanesine kaydedilmiş olan, adını ve yazarını bilmediğimiz bir fizyoloji kitabından 24 adedi aralarında paylaşmakta ve fizyoloji derslerinde kullanılmaktaydı. Öğrenciler Şânizade Mehmet Ataullah Efendi'nin, *Usûlü'l-Tâbia* (Fizyoloji) kitabından da yararlanmış olabilirler.

6 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA). C. MF. 151/7539, 22 Şevval 1244 [27 Nisan 1829].

7 Tıphane-i Âmire'de sınıf sıralaması şöyleydi: sınıf-ı rabi (4. sınıf, günümüzün 1. sınıfı), sınıf-ı salis (3. sınıf, günümüzün 2. sınıfı), sınıf-ı sani (2. sınıf, günümüzün 3. sınıfı), sınıf-ı evvel (1. sınıf, günümüzün 4. sınıfı).

8 *Takvim-i Vekayi*. 11 Muharrem 1250 [20 Mayıs 1834]; Rıza Tahsin: *Mir'ât-ı Mekteb-i Tibbiye. Birinci Kitap*. Dersaadet 1328 [1912], 6.

9 BOA. C. SH.18/853, 29 Şevval 1249 [11 Mart 1834].

Osman Saib Efendi (1795-1864)

Fatih dersiâmlarından Hoca Müftizade Abdürrahim Efendi'nin (ö.1804) oğludur. Kaynaklara göre; tıp, astronomi, akli bilimler, felsefe, matematik ve din bilimleri eğitimi almıştı, Arapça, Farsça ve Fransızca bilirdi. Tıp bilimlerindeki başarısından dolayı Tıphane-i Âmire'ye tayin edilmiştir. Burada anatomi ve fizyoloji derslerini anlatırken bir yandan da Cerrahhane-yi Mamure'ye müdür ve muallim olarak atanan Sat-Deygallière'in derslerine nezaret eder herhalde Türkçeye çevirirdi. Cevdet Paşa, Osman Saib Efendi'nin derslerini Fransızca kitaplardan anlattığını belirtmiştir.¹⁰ Tıphane ile Cerrahhane birleştirilmesiyle Mekteb-i Tıbb-ı Cedid adıyla anılan yeni tıp okulunun Nazırı Mirliya Reşid Paşanın yerine, 27 Mart 1838'de Nazır ve Muallim olarak tayin edildi.¹¹ Nazırlık görevi, 14 Mayıs 1839'da Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın nazırlığa getirilmesiyle sona ermiş olmalıdır.¹² Daha sonra Mekteb-i Tıbb-ı Cedid-i Âmire'deki maaşı korunmak üzere Müneccim-i Sani (Müneccimbaşı yardımcısı) olarak atanmıştır (1841). Bu nedenle olsa gerek aynı yıl yayınlanan *Muhtasar Coğrafya (1257/1841)* kitabının kapağında adının yanında “*Hâce-i Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye, Müneccim-i Sâni-i Devlet-i Aliyye*” unvanları bulunmaktadır. Daha sonra Müneccimbaşılığa tayin edilmiştir (1849). August François Chomel'in (1788-1858), *Éléments de pathologie générale* kitabını *Ahkâmü'l-emrâz* (İstanbul, Dârüttbaatü'l-Âmire 1252/1836) adıyla Türkçeye çevirmiştir. Kitapta terimler Arapça olup yer yer Latince karşılıkları verilmiştir. Stetoskop için “üstüvane-i sem'iyye” karşılığını kullanmıştır. Perküsyona da “darb-ı bil-yed” (el ile vurmak) demiştir.¹³ *Osmanlı Müellifleri*'nde *Kolera* adında basılı bir kitabı olduğu kayıtlıdır.¹⁴ Ayrıca astronomi ve coğrafya hakkında kitapları vardır.¹⁵

10 *Osmanlıda Gökküresi Kullanımı / Use of the Celestial Sphere by the Ottomans (Osman Saib Efendi'nin Ta'limnü'l-Küre Risalesi) / Osman Saib Efendi's Ta'limü'l-Küre*. Haz. Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar. İstanbul, 2012, 9-10.

11 BOA. C. MF. 45/2217, 3 M. 1254 [29 Mart 1838].

12 Sinem Serin. *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi. Hekimbaşılık Kurumu*. Kitabevi İstanbul 2021, 297

13 Nuran Yıldırım. “Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında.” *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*. In *Memoriam: Ali Nihad Tarlan Hâtra Sayısı* 3 (1979): 9.

14 Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. İsmail Özen. Meral Yayınevi, İstanbul 1975, Cilt.3, 284.

15 Salim Aydüz, “Osman Saib Efendi”, *Yapıtlarıyla ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY. İstanbul 2008, Cilt. 2, 415-416.

Resim 1. Osman Saib Efendi. Nuran Yıldırım dijital arşivi

Mekteb-i Tıbbiye- Şahane’de Fizyoloji

Tıphane-i Âmire mezunlarının ihtiyacı karşılamaya yetmediği anlaşılınca daha geniş çaplı bir yapılanma gündeme geldi. Tıphane-i Âmire ile Cerrahane-i Mamûre birleştirilip, Ekim 1838’de Galatasaray’daki Enderun Ağaları Mektebi’ne taşındı. Bu yeni okul arşiv belgelerinde Mekteb-i Tıbb-ı Cedid ve Mekteb-i Tıbb-ı Cedid-i Âmire adlarıyla anılmaktaydı.¹⁶ Daha sonra Mekteb-i Adliye-i Şâhâne der Âsitane-i Aliyye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adları yerleşmiştir.¹⁷ Okulun adındaki, *Adliye* sözcüğü, II. Mahmud’un şiirlerinde kullandığı *Adli* mahlasıdır, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin II. Mahmud’un saltanatı sırasında kurulduğuna işaret eder. Kurucu padişahın vefatından sonra okulun adındaki *Adliye* sözcüğü düşmüştür.

II. Mahmud bu yeni tıp okulunu düzenlemek üzere Viyana’dan Dr. Karl Ambros Bernard (Charles Ambroise Bernard, 1808-1844) ile Dr. Jakob Anton Neuner ve Eczacı Anton Hoffmann’ı getirtti. 3 Aralık 1838 günü İstanbul’a gelen Dr. Bernard; saray hekimliği, Karantina Meclisi üyeliği ve o sıralarda Galatasaray’a yerleşmekte olan okulda Muallim-i Evvel (Ders Nazırı)¹⁸ olarak görevlendirildi. Saray hekimliğine atanan Dr. Neuner, İstanbul’a intibak edemeyip Ağustos 1839’da ülkesine döndü.¹⁹

16 Bu isimlerle anıldığı arşiv belgeleri için bk. BOA. C. SH. 15/712, 26 R. 1254 [27 Mart 1838].; ML. MSF. d. 329 (29 Z. 1254 [15 Mart 1839].

17 BOA. C. SH. 20/996, 27 Ş. 1255 [5 Kasım 1839].

18 Muallimi Evvelik daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti’ne eklendi. Rıza Tahsin, *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/48.

19 A. Süheyl Ünver, “1838 de Dr. Bernard’ın Memleketimize Gelişi”, *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası* 3-4 (1956),

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin faaliyet raporlarında açıkça ifade edildiği gibi eğitim yılı Hicri takvime göre Şevval ayında başlar Şaban ayında sınavlar yapılır, Ramazan ayında okul tatile girerdi.²⁰ Buna göre okul 1 Şevval 1254 [18 Aralık 1838] günü, Dr. Bernard İstanbul'a geldikten 15 gün sonra açılmış olmalıdır. Batılı çağdaş bir kurum olarak yeniden yapılandırılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de eğitim dili Fransızca idi. Tıp ve Cerrahi Sınıflarından önce dört yıllık bir idadi (lise) bölümü vardı. Sınıf sıralaması, Tıp ve Cerrahi Sınıflarından başlar, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1. sınıfı 5. sınıf sayılırdı. Bu uygulama Alman eğitim modelinin başladığı 1903 yılına kadar sürmüştür.²¹

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye çok önem veren Sultan Abdülmecid, verilen tıp eğitimini test etmek amacıyla, dört öğrencinin Viyana Tıp Fakültesi'nde sınava tabi tutulmalarını istemiştir. Viyana Tıp Fakültesi'nin bu öneriyi kabul etmesi üzerine; Müslüman, Ermeni, Rum ve Musevi öğrencilerden seçilen dört yeni mezun, Sigmund Spitzer tarafından Viyana'ya götürülmüştür. 4 Ocak 1848 günü halka açık olarak gerçekleştirilen sınavda; anatomi, fizyoloji ve genel patoloji alanlarından sorular sorulmuştur. Viyana Tıp Fakültesi'nde öğrencilerimize yöneltilen fizyoloji soruları şöyledir: Arif Efendi'ye sindirim fizyolojisi; Gregoire Yanoviç'e solunum, solunumda mekanik ve kimyasal olaylar; İstefan Arslanyan'a fetüste ve erişkinde kan dolaşımı, kalp sesleri ve kalp vuruşu; Nicolas Aprillofs'a genel olarak üreme, döllenme, yumurtanın gelişimi, menstrüasyon. Yeni mezun Osmanlı hekimlerinin bütün soruları yanıtlayarak gösterdikleri parlak başarı üzerine, Avrupa tıp çevrelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Avrupa'dakilere denk bir eğitim vermekte olduğu kabul edilmiş ve *fakülte* olarak anılmaya başlanmıştır. Aynı sene Osmanlı Devleti yabancı ülkelerde tıp eğitimi almış olup da Osmanlı coğrafyasında hekimlik yapmak isteyenlere kolokyum sınavı (günümüzde denklik sınavı) koydu. Osmanlı Devleti dışındaki ülkelerde tıp eğitimi yapmış olanların diplomaları; anatomi, doğum bilgisi (obstetrik), iç hastalıkları ve cerrahi klinikleri ile adli tıptan yapılan kolokyum sınavını başardıkları takdirde onaylanıyordu. Kolokyum sınavı bir tabiiyet meselesi değildi. Başka ülkelerden tıp diploması almış Osmanlılar da bu sınava girmek zorundaydı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1849 yılı mezuniyet sınavı Sultan Abdülmecid'in huzurunda yapılmış ve şu fizyoloji soruları sorulmuştur: “*dolaşım sistemi, algı sistemi, solunum sistemi, ışığın gözde kırılması ve yansınması, üreme sistemi, vücut sistemlerinin fonksiyonlarının bölümleri, hayati fonksiyonlar, midede sindirim, bağırsaklarda sindirim*”.²²

494-510.; Manfred Skopec, “Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Yaraticısı ve Ruhü Karl Ambros Bernard'ın Hayatı ve Eserlerine Dair”, *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri*, 28 ve 29 Nisan 1986'da İstanbul'da yapılan simpozyuma sunulan bildiriler, ed. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius (İstanbul: İÜ Tıp Fakültesi, 1987) 1/100-104.; Ayten Altıntaş, “Dr. Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye'nin Kuruculuğu Meselesi”, *Tarih ve Toplum* 1/143 (Kasım 1995), 36-45.

20 Yeşim Işıl Ülman, “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de Eğitim (1838-1848)”, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, ed. Hüsrev Hatemi, Ayten Altıntaş, (İstanbul, 2006), 71-76.

21 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye, Birinci Kitap*. (İstanbul: Dersaadet Kader Matbaası, 1328/1912), 41.

22 Galip Ata, *İstanbul Dârülfünunu Tıp Fakültesi* (İstanbul, 1341/1925), 100-102.; Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*,

Bu sorular Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ilk on yılındaki fizyoloji dersinin içeriği hakkında fikir vermektedir.

1870 yılında birinci sınıflarda Türkçe eğitime geçilmiş, üst sınıflar mezun oluncaya kadar Fransızca eğitim görmüşlerdir. Fransızca eğitim verildiği yıllarda fizyoloji derslerinde dönemin Fransızca fizyoloji kitaplarının kullanıldığını düşünmekteyiz. Tıphane-i Âmire'de ve ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 1873 yılına kadar muallimler fizyoloji dersi yanında; anatomi, patoloji, patolojik anatomi, zooloji, botanik, hijyen, cerrahi, iç hastalıkları ve klinik tıp derslerini de verirlerdi. Şemsi Bey sadece fizyoloji okutan ilk muallimdir (1873).

İstefenaki / İstefan/ Stefanos Karatodori (Etienne Carathéodory, 1789-1867)

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin yıllık faaliyet raporlarına göre şu dersleri okutmuştur; fizyoloji (1842-1850), genel patoloji (1841-1844), zooloji (1845-1848, 1851-52), botanik (1852). Eczacılık Bölümünde botanik (1852).²³ Ayrıca İdadi (Lise) Sınıflarında zooloji dersini vermekteydi.²⁴

Stefanos Karatodori İtalya-Pisa Üniversitesi'nde; felsefe, doğa bilimleri, Avrupa-Doğu dilleri, matematik, ve tıp eğitimi gördü. 1819'da tıp diplomasını alıp memleketi Edirne'ye dönünce Rum Okulu müdürlüğü yanında serbest hekim olarak çalışmaya başladı. Hastaları arasında Edirne Mahkemesi Birinci Kâtibi Mehmed Kabuli Efendi'nin eşi ve Edirne valisi vardı. O sıralarda Keşan'da sürgünde bulunan Mustafa Behçet Efendi ile tanıştı. Kabuli Efendi ile Edirne Baş Kadısı Molla Arif Efendi ve o sırada Hekimbaşı olan Mustafa Behçet Efendi'nin desteği ile İstanbul'a geldi (7 Mart 1824). Hekimlikteki ehliyet ve becerisine binaen Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından 14 Mart 1827 günü açılan Tıphane-i Âmire'de muallim olarak görevlendirildi. Tıphane-i Âmire'nin 1828-1829'da açılan üçüncü sınıfında, hastalıkların tanımı, tedavileri ve ilaçlarını anlatıyordu.²⁵ Tıphane-i Âmire ve Cerrahane-i Mamûre'den istenilen verim alınmadığından II. Mahmud Avrupa'dakiler gibi bir tıp okulu kurulmasını isteyince o sırada Hekimbaşı ve Tıphane-i Âmire Nazırı Abdülhak Molla ile Stefanos Kostantin, tıp okulunu yeniden düzenleyip ıslah etmek üzere Avrupa'dan bir müdür ile bir muallim getirilmesine ihtiyaç olduğunu bildirdiler.²⁶ Bunun üzerine daha önce belirttiğimiz gibi iki okulun birleştirilmesiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane kuruldu. Viyana'dan Dr. Karl Ambros Bernard getirtildi, Stefanos Karatodori de yeniden

122-126, 271.

23 Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi, Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 199, 211, 220, 236, 247, 261, 277, 285.

24 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/26-29.

25 Yıldırım, *Tıphane-i Âmire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*, 14.

26 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/17.

bu okulun muallimliğine tayin edildi (31 Temmuz 1840).²⁷ Mütemayiz rütbesiyle²⁸ önceleri adı *Tıbbiye Meclisi*, 1863'te *Mekteb-i Tıbbiye Meclisi*, 1869'da *Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane Meclisi* olan muallimler meclisinin üyesiydi (1860-1867).²⁹ Müslüman ailelerin hekimliğini yaptığı için İslâm ahlâkına ve yaşayışına vakıftı. 1828-1861 yılları arasında Sultan II. Mahmud'un ve Sultan Abdülmecid'in de saray hekimliğini yapan Stefanos Karatodori, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultanı tedavi ettiği için hediye ve nişanlarla taltif edilmiştir.³⁰ İtalyanca, Fransızca, Almanca, İngilizce, İspanyolca, Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice ve Sanskritçe bildirdi. Onun görev yaptığı yıllarda tıp eğitimi Fransızca yapıldığından derslerini herhalde Fransızca fizyoloji kitaplarından anlatmaktaydı.³¹

Sigmund Spitzer (1813-1895)

Fizyoloji dersini 1843-1844 ders yılında vermiştir. Viyana Tıp Fakültesi mezunudur (1837). Muallim-i Evvel Dr. Bernard, öğrencilerin modeller üzerinden yürütülen anatomi dersinden yeterince yararlanamadığını görünce, anatomi dersinin kadavra üzerinde yapılmasını temin için gerekli izni aldıktan sonra Avrupa'dan anatomi dersini vermek üzere bir muallim getirilmesine karar verilmişti. Anatomi mualliminin seçimi için bir sınav açılacağı Avrupa'nın her tarafına ilân edilmiş, bu sınava giren 25 kişi arasından Sigmund Spitzer birinci olmuştu. İstanbul'a gelince anatomi dersi vermekle görevlendirilen Spitzer ayrıca iç hastalıkları dersinde Dr. Bernard'a refakat ederdi. Osmanlıca kaynaklarda "*Espiçel/ Espiçer/İspiçer*" adlarıyla anılır.³² Dr. Bernard'ın ani ölümü üzerine onun yerine Muallim-i evvel (Baş Muallim) olarak tayin edilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin yıllık faaliyet raporlarına göre; mevadd-ı tıbbiye (materia medika), anatomi (1841-1842), mikroskobik anatomi, deskriptif anatomi, fizyoloji, iç hastalıkları ve tıbbi klinik, anatomi (1843-1844), iç hastalıkları kliniği (1845-46), patolojik anatomi, klinik tıp (1846-1847), iç hastalıkları dersi ve kliniği (1847-1848) derslerini vermiştir. 1849-1850 ders yılı faaliyet raporunda adı geçmemektedir.³³ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin muayenehanesinde (poliklinik) cumartesi günleri hasta bakardı. Sultan Abdülmecid'in bir hastalığını tedavi etmesi üzerine Mabeyn-i Hümayun-ı Hazret-i Padişahi hekimleri arasına alınmış yani padişahın özel hekimi olmuştur

27 "Huzzâk etibbadan İstefenaki ve Kostantin'in kemafissabık Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye muallimliğine, Serhalife Salih Efendi'nin güzere eden cemaziyelâhur guresinden (I Cemaziyelâhur 1256/31 Temmuz 1840) itibaren tayinlerine", BOA. İ.DH. 21/1033, 29 Receb 1256 (26 Eylül 1840).

28 Tanzimat'tan sonra ihdas edilmiş olan Miralay/Albay karşılığı sivil rütbe.

29 Devlet *Salnâmesi* 1276 [1860], 114-115.; 1277 [1861], 119.; 1278 [1861], 119.; 1279 [1862], 123.; 1280 [1863], 96.; 1281 [1864], 94.; 1282 [1865], 87.; 1283 [1866], 93.; 1284 [1867], 110.; 1285 [1868], 44.

30 Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi, Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 165

31 Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*. İstanbul 1970, 11-12.; Mahmut Akpınar, "Bir Hekimin Serencamı: İstefanaki Karatodori (1789 - 1867)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. XVI/1, 2010, 173 - 184.

32 Rıza Tahsin, *Mir 'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/27-28, 42.; BOA. İ. DH. 94/4696, 16 Zilkade 1260 [27 Kasım 1844].

33 Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 199, 205, 210, 220-221, 237, 247,261.

(1845). Sultan Abdülmecid'in Rumeli gezisine eşlik eden sağlık heyetindeydi. Padişahın mola verdiği yerlerde heyetteki meslektaşlarıyla birlikte çiçek aşısı yapmıştır (1846). Ertesi sene Pırlantalı bir nişan ile taltif edilmiştir.³⁴ Bezmiâlem Valide Sultan hastalandığında tedavi eden dört hekimden biriydi. Sultan Abdülmecid'in isteği üzerine yeni mezun dört Osmanlı hekimini, sınava girmek üzere Viyana'ya götürmüştür. Kasım 1850'de padişahın zehirleneceği bilgisine ulaşan Dr. Spitzer durumu Sadrazam Reşit Paşaya anlatmış Sultan Abdülmecid'i zehirlemekle görevlendirilen kişi yakalanmıştı. Bu hadise üzerine saray entrikalarından çekinip İstanbul'u terk eden (1850). Dr. Spitzer, Padişah hastalanınca İstanbul'a davet edilmiş (1857), iyileştikten sonra İstanbul'da kalması teklif edilmiş fakat kabul etmemiştir. Sultan Abdülmecid tarafından Avusturya'daki Osmanlı elçiliğinde müsteşar olarak görevlendirilmiş, daha sonra Osmanlı Hükümeti'nin Napoli maslahatgüzarlığını yaparken Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine bu görevinden ayrılmıştır (1857-1860).³⁵

Resim 2. Sigmund Spitzer. Nuran Yıldırım dijital arşivi

Kaspar Bey (Gaspard Sinapyan, 1814-1872)

1851 ve 1852 yıllarında fizyoloji dersini vermiştir.³⁶ Tanınmış Osmanlı eczacılarından Kevork Sinapyan'ın oğlu ve Viçen Sinapyan'ın kardeşidir. Babasının eczanesinde çalışarak pratik bilgileri öğrenmiş, Müslüman olmayanlar Tıphane-i Âmire'ye alınmadığı için

34 BOA. İ. DH. 254/7997, 12 Ramazan 1263 [24 Ağustos 1847].

35 Cihat Ceyhun, "Doktor Spitzer'in Mektupları", *Dirim*, Cil.50, sayı. 9 (1975), 418-422; Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 142-145.

36 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi* (İstanbul: Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001), 794.; Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 236, 247, 261, 277, 285, 293.

Cerrahane-i Mamûre'ye girip buradan “*Cerrah Muavini/Officier de Santé*” diploması almıştır (1834). Tıp eğitimi almak amacıyla İtalya'ya gidip Pisa Kraliyet Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne devam etmiş, oradan Fransa'ya geçerek Paris Tıp Fakültesi'ne kaydolmuştur. Eğitim masrafları Osmanlı devleti tarafından ödenmekteydi. Nisan 1841'de Aleksandr, Arşizen Serandi ve Kaspar'ın bir aylık tahsisatı olan 2870 kuruşun ödenmesi emredilmişti.³⁷ Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti'ne gönderdiği 18 Aralık 1842 tarihli tezkirede; Paris'te tıp tahsili yapan Kaspar'ın tıp tahsilini tamamladığını ancak, asıl tabip olması için gireceği imtihan nedeniyle 1500 Franka ihtiyaç olduğunu ve bu paranın ödenmesi için irade çıktığını bildirip gereğinin yapılmasını istemiştir.³⁸ Ağustos 1843'te muhtemelen Paris'te ihtisas yapmakta olan Kaspar'ın bir aylık tahsisatına mahsuben 202 Frank ödenmesi emredilmiştir.³⁹ Kaspar İstanbul'a döndüğünde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de genel patoloji ve hijyen derslerini okutmakla görevlendirilmiştir (1845). Bu dersleri okutmaya devam ederken kendisine önce anatomi (1846-1850) sonra da fizyoloji dersleri verilmiştir (1851-1852). Üçüncü sınıftaki fizyoloji derslerinde asistanı Hasip Efendi idi (1851).⁴⁰ Kaspar Bey 1869 yılına kadar, adı önceleri *Tıbbiye Meclisi*, 1863'te *Mekteb-i Tıbbiye Meclisi*, 1869'da *Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane Meclisi* olan, muallimler meclisinin üyesiydi.⁴¹ Rıza Tahsin, 1851-1852 (1268) yıllarında, Dr. Kastro'nun, menâfi'ül-azâ (fizyoloji) dersini vermiş olduğunu bildirmektedir.⁴² Ancak ulaştığımız arşiv belgelerinden; Kaspar Bey'in hastalığı sebebiyle tebdil-i hava için 1856'da Avrupa'ya gittiği ve Avrupa'dayken, Asâkir-i Hassa Hastanesi Başhekimisi Dr. Kastro'nun, Kaspar Bey'in görevini, maaş almadan yerine getirdiği anlaşılmıştır. Fakat hangi görevini yerine getirdiğine dair bilgi bulunmamaktadır.⁴³

Kaspar Bey Avrupa'dayken onun fizyoloji derslerini fahri olarak anlattığını tahmin ettiğimiz Dr. Kastro resmen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de muallimlik yapmamıştır. 1865 yılında yayımlanan *Salnâme-i Askeri*'de Kaspar Sınapyan'ın unvanı fizyoloji muallimidir.⁴⁴ Ertesi sene Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallim listesinde ders isimleri yazılmadığından Kaspar Bey'in sadece adı bulunmaktadır.⁴⁵ Bu durumda Kaspar Sınapyan'ın fizyoloji eğitimini 1851-1865 yılları arasında sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Hekimbaşı İsmail Paşa, ehliyetli bir tabip olduğu gerekçesiyle Kaspar Bey'in 1500 kuruş maaşla Mabeyn-i Hümayun (saray) hekimliğine tayin edilmesini teklif etmiş fakat Darphane-i

37 BOA. C. MF. 98/4872, 26 Safer 1257 [18 Nisan 1841].

38 BOA. HR. SYS. 2921/63, 18 Aralık 1842.

39 BOA. C. MF. 155/7723, 7 Receb 1259 [3 Ağustos 1843].

40 Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 236, 247, 261, 277, 285, 293.

41 *Devlet Salnâmesi*, 1276 [1860], 114-115.; 1277 [1861], 119-120.; 1278 [1861], 119.; 1279 [1862], 123.; 1280 [1863], 96.; 1281 [1864], 94.; 1282 [1865], 87.; 1283 [1866], 93.; 1284 [1867], 110.; 1285 [1868], 44.

42 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/49.

43 BOA. HR. MKT. 229/49, 18 Receb 1274 [4 Mart 1858]; HR. MKT. 230/81, 29 Receb 1274 [15 Mart 1858].

44 *Askeri Salnâme* 1282 [1865], 367.

45 *Askeri Salnâme*, 1283 [1866], 480.

Âmire, sarayda görevli hekim, eczacı ve cerrahlara ayda 25.840 kuruş ödendiğini, bu meblağa Dr. Kaspar'ın maaşı olan 1500 kuruş eklendiği takdirde tayininin uygun görüleceğini bildirmiştir (1846).⁴⁶ Bir süre sonra miralay rütbesine yükseltilen Dr. Kaspar, daha sonra Mecidiye Nişanı (4. Rütbe) ile taltif edilmiştir.⁴⁷

Resim 3. Kaspar Sinapyan. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, (İstanbul: Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001), 232.

İstefan Paşa / İstefan Agya, Stepan Arslanyan (İstefan İlias Arslanyan, 1822-1901)

Daire-i Sıhhiye-i Askeriye üyesi İstefan/Esdepan Paşa, *fizyolocya Muallimi* unvanıyla 1870-1872 yıllarında fizyoloji derslerini anlatmıştır.⁴⁸ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1847 (1263) mezunlarından. Viyana Tıp Fakültesi'ndeki sınava gönderilen başarılı genç hekimlerden biridir (1848). Viyana dönüşü Beylerbeyi Askeri Hastanesi'nde daha sonra

46 BOA. D. DRB. İ. 15/8, 1 Receb 1262 (26 Haziran 1846).

47 BOA. A.MKT. NZD. 127/99, 29 Rebiülahır 1271 [19 Ocak 1855].; A. DVN. 121/4, 14 Cemaziyelahr 1273 811 Şubat 18579.

48 *Devlet Salnâmesi* 1287 [1870], 129; 1288 [1871], 128.; 1289 [1872], 138.

Babıseraskeri Hastanesi'nde çalışmıştır. Henüz iki yıllık hekimken 1849-1850 yıllarında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Cerrahlık Sınıfında küçük cerrahi dersleri vermiş, 1851'de tıp bölümünde üstlendiği küçük cerrahi dersleri yanında cerrahi klinik şefi olmuş, 1852'de de küçük cerrahi dersini okutmuştur.⁴⁹ Ayrıca önceleri Cumartesi daha sonra pazartesi günleri okulun muayenehanesinde (poliklinik) çalışmıştır. Önceleri adı *Tıbbiye Meclisi*, 1863'te *Mekteb-i Tıbbiye Meclisi*, 1869'da *Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane Meclisi* olan muallimler meclisinin üyesiydi (1854-1868).⁵⁰ Daire-i Sıhhiye-i Askeriye azalığı sırasında Osmanlı Ordusunda görevlendirilmek üzere; Avusturyalı, Macar ve diğer milletlerden hekimlerle sözleşmeler yapmıştır (1870-1871).⁵¹ Sonraları aleyhinde verilen jurnaller nedeniyle maaşsız olarak evinde ikamete memur edilmiştir.⁵²

Resim 4. İstefan Arslanyan. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, (İstanbul: Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001), 243

Dika Jak (Dicca Jack)

1872-1874 yıllarında fizyoloji muallimliği yapan Dika Jak, Şakir Paşa'nın sınıf arkadaşıdır. 1871'de diplomasını alır almaz kimya eğitimi için Paris'e gönderilmiş, döndükten sonra Fizyoloji Muallimi İstefan Paşanın muavinliğine tayin edilmiş, ertesi sene de Şemsi Bey'in fizyoloji muavinliğini yapmıştır.⁵³ Bu görevini iki ders yılı sürdürdükten sonra 1875-1879 yılları arasındaki *Salnâmelerde* adı geçmemektedir. 1880'de *müfredat-ı tıp* (materia medika) muavinliğine tayin edilmiş, ertesi sene aynı dersin muallim vekili olmuş ve bu görevini

49 Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 297, 293.

50 *Devlet Salnâmesi* 1270 [1854], 96.; 1271 [1855], 106.; 1272 [1856], 111.; 1273 [1857], 144.; 1274 [1858], 132.; 1275 [1859], 98.; 1276 [1860], 114-115.; 1277 [1861], 119-121.; 1278 [1861], 119.; 1279 [1862], 123.; 1280 [1863], 96.; 1281 [1864], 94.; 1282 [1865], 87.; 1283 [1866], 93.; 1284 [1867], 110.; 1285 [1868], 44.; 1286 [1869], 104.

51 İltar Uzel, "19. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Görev Alan Avusturyalı Hekimlerle İlgili Bir Belge", *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri*, 28 ve 29 Nisan 1986'da İstanbul'da yapılan simpozyuma sunulan bildiriler, ed. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius (İstanbul: İÜ Tıp Fakültesi, 1987), 1/166-194.

52 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/144-145.

53 *Devlet Salnâmesi* 1289 [1872], 137.; 1290 [1873], 122; 1291 [1874], 124.

1883 yılına kadar sürdürmüştür.⁵⁴ 1884'te *ameliyat-ı tıp* muallim vekili olarak geçmektedir.⁵⁵ Ertesi sene yani 1885'te Dika Beyi yine müfredat-ı tıp muallim vekili olarak görüyoruz.⁵⁶ 1888 yılında Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyesiydi ve müfredat-ı tıp muallim vekilliği görevini yürütmekteydi (1888-1892).⁵⁷ 1893 yılından itibaren *Salnâmelerde* yer almamaktadır. 1893 senesinde yakalandığı sinir hastalığı yüzünden emekli edilmiş olabilir. Memleketi İşkodra'da vefat etmiştir.⁵⁸ Bu arada fizyoloji muavinliği 1874-1875 senelerinde Mustafa Bey tarafından yürütülmüş⁵⁹, ertesi sene fizyoloji muallim muavinliğine Paris'ten dönen Şakir Selim Efendi (Şakir Paşa) tayin edilmiştir (1876).⁶⁰

Şemsi Bey (ö.1883)

1873-1881 yıllarında fizyoloji muallimliği yapmış olan Şemsi Bey,⁶¹ öğrenciyken 3. sınıfın birincisiydi. Padişah huzurunda yapılan 1849 ve 1850 yıllarındaki mezuniyet törenlerinde Fransızca teşekkür konuşmasını ezbere okumuştur, 1852 yılında ise ödül kazanan öğrenciler arasındaydı.⁶² 1854 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olmuş, girdiği sınavı kazanarak hükümet tarafından ihtisas yapmak üzere Paris'e gönderilmiştir (1856). Dönüşünde Mekteb-ı Tıbbiye-i Şahane'ye ders nazırı ve fizyoloji muallimi olarak tayin edilmiştir. Şemsi Bey, Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi'nin, Jules Béclard'dan çevirmiş olduğu ilk Türkçe fizyoloji kitabı, *Menâfi 'ül-azâ Fisioloci*'nin 1874 yılında yayınlanan ikinci cildinin önsözünü Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Fizyoloji Muallimi Mustafa Bey ile birlikte yazmıştır. Hizmetlerinden fevkalade istifade olunduğu gerekçesiyle, II. Abdülhamid'in iradesiyle miralay (albay) rütbesine yükseltilmiş (1876)⁶³, 6 Eylül 1883 (25 Ağustos 1299) tarihinde vefat etmiştir.⁶⁴ Eşi Arzıcemal Hanım, Babıâli'ye verdiği dilekçede (18 Eylül 1897), Şemsi Bey'in vefatından sonra eski kanuna göre bağlanan maaşın az olduğunu bildirip artırılmasını istemiş fakat bu isteği uygun görülmemiştir.⁶⁵

54 *Devlet Salnâmesi* 1297 [1880], 320.; 1298 [1881], 187.; 1300 [1883], 113.

55 *Devlet Salnâmesi* 1301 [1884], s. 286.

56 *Devlet Salnâmesi* 1302 [1885], 313.

57 *Devlet Salnâmesi* 1303 [1886, 250.; 1305 [1888], 178, 180.; 1307 [1890], 248.; 1308 [1891], 245.; 1309 [1892], 263.; 1310 [1892], 281.

58 Rıza Tahsin, *Mir 'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/209.

59 *Devlet Salnâmesi* 1291 [1874], 124.; 1292 [1875], 126, 128.

60 *Devlet Salnâmesi* 1293 [1876], 131.

61 *Devlet Salnâmesi* 1290 [1873], 121, 123.; 1291 [1874], 122, 123.; 1292 [1875], 125, 127.; 1293 [1876], 130.; 1294 [1877], 355.; 1295/1878], 233.; 1296 [1879].115.; 1297 [1880], 318.; 1298 [1881], 185-186.; 1299 [1883], 110.

62 Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane yıllık faaliyet raporlarında babasının adı ile "Şemsi Şerif" olarak yer almaktadır. Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 269-270, 274, 286, 294.

63 BOA. İ. DH. 722/50353, 10 Rebiülahır 1293 [5 Mayıs 1876].

64 Rıza Tahsin, *Mir 'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/160.

65 BOA. BEO. 1010/75735, 23 Rebiülahır. 1315 [21 Eylül 1897]

İlk Türkçe Fizyoloji Ders Kitabı

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Türkçe eğitime başlaması (1867), ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de de Türkçe eğitime geçilmesi (1870), Türkçe ders anlatan hoca bulunmaması, Türkçe ders kitabı ve Türkçe tıp terimleri eksikliği sorununu beraberinde getirdi. Bunun üzerine tıp eğitiminin Türkçe yapılması için mücadele edenler Fransızca tıp kitaplarını, çatısı altında buluştukları Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de Türkçeye çevirmeye giriştiler. Cemiyetin kurucuları arasında yer alan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane cerrahi (ilm-i emrâz-ı hariciye) muallim muavini Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi (1845-1882), Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin isteği üzerine o dönemde anatomi ve fizyoloji çalışmalarıyla tanınmış olan Paris Tıp Fakültesi'nden Prof. Dr. Jules Bécclard'ın (1817-1887); *Traité élémentaire de physiologie humaine Db comprenant les principales notions de la physiologie comparée* (Paris 1866, 5. baskı) adını taşıyan fizyoloji kitabını çevirerek, *Menâfi'ül-azâ Fisioloci* adıyla yayınladı (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1. Cilt, 1290/1873, 2. Cilt, 1291/1874). *Osmanlı Müellifleri*'nde Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi'nin, ek olarak o sıralarda eğitim hayatına yeni başlamış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de, cerrahi ve fizyoloji (fenn-i menâfi'ül-azâ) muallimlikleriyle görevlendirildiği bildirilmiştir. Fizyoloji dersi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 2. Sınıfında, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de ise 4. sene okutulmaktaydı. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 1867 yılında açıldığına göre, 4. sene 1870-1871 eğitim yılına denk gelmektedir. Buna göre fizyoloji dersi ilk olarak 1870-1871 eğitim yılı da okutulmuş olmalıdır. Aynı yıllarda bu ders muallim muavini olarak çalışan Şakir Efendi (Şakir Paşa) tarafından verilmekteydi.⁶⁶ *Osmanlı Müellifleri*'ndeki bilgi, *Devlet Salnâmelerinde* Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi'nin fizyoloji dersi verdiği dair bir kayıt bulunmadığı için teyit edilememiştir. Bununla beraber *Ceride-i Tıbbiyye-i Askeriyye*'de, "Fisioloci-i Tatbiki" (Deneysel Fizyoloji) adıyla bir makalesinin tefrika edilmek suretiyle yayımlandığı bilinmektedir.⁶⁷ Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de, ilm-i emraz-ı hariciye (cerrahi hastalıklar), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de seririyat-ı hariciye (cerrahi kliniği) derslerini verdiği sırada henüz 39 yaşındayken aniden vefat etmiştir.⁶⁸

66 *Devlet Salnâmesi* 1287 [1870], 131.; 1288 [1871], 129.

67 Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi. " Physiologie Comparée des Animaux (Fisioloci-i Tatbiki)", *Ceride-i Tıbbiyye-i Askeriyye*, No. 25 (Mart 1290/1874), 289-293, 299-300. Bundan sonraki bölümler, "Fisioloci-i Tatbiki" adıyla yayımlanmıştır. No. 26 (Nisan 1874), 301-306. Bu bölümün sonunda yer alan "M.N" harfleri yazarı, Mehmet Nuri'yi işaret etmektedir.; No. 27 (Mayıs 1874), 314-318.; No. 28 (Haziran 1874), 325-328.; No. 29 (Temmuz 1894), 337-342, 350-354.; No. 31 (30 Eylül 1874), 361-368.; No. 34 (31 Kanunuevvel 1874), 397-303.; No. 35 (28 Şubat 1874), 421-428.; No. 36 (28 Şubat 1874), 421-428.; No. 37 (Mart 1875), 443-444. No. 38 (Nisan 1875), 456-458.; No.39 (31 Mayıs 1875), 474-475.;

No. 41 (Temmuz 1875), 497-500. Bu sayıdaki metnin sonunda, "mabadi var" ifadesi yer almaktadır. Makalenin devamını göremedik.

68 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/196.; İ. Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946), 287.; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. ed. İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, Yaylacık Matbaası, 1975), 3/ 221-222.

Resim 5. Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi. Nuran Yıldırım dijital arşivi

Menâfi'ül-azâ Fisioloci'nin birinci cildi başında, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ilm-i hayvanat ile müfredat-ı tıp dersleri muallim muavini Ali Raşit Bey'in bir sunuş yazısı yer alır. Burada anatomi ile fizyolojinin önemine değinen Ali Raşit Bey, bu iki alana ait bilgi eksikliğinin ruhsuz bir kalbe sahip olmak gibi olduğuna işaret eder. O zamana kadar *menâfi'ül-azâ* (fizyoloji) adıyla birkaç risale tertip olunmuş ise de bu kitaptaki bilgileri içermedikleri için okunmalarının yararlı olmadığını dile getirir. Sunuşu izleyen fihristten sonra gelen sayfada, bu fizyoloji kitabının 7. sınıf öğrencileri anadilleriyle tıp öğrenimi yapsınlar diye, ders ders Türkçeye çevrilerek 1873 Mayıs ayı başlarında basıldığı ve ikinci cildin de yayına hazırlanmakta olduğu ifade edilir. Kitabın sonunda da 15 Rebiülevvel 1290 [13 Mayıs 1873] tarihinde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası'nda basıldığı belirtilmiştir.

Menâfi'ül-azâ Fisioloci'nin birinci cildinde organların görevleri anlatılmıştır. Bu kapsamda; sindirim: yiyecekler, içecekler, dışların görevleri, çenelerin hareketi, yanaklar, dudaklar, dil, boğaz, tükürüğün yutkunmadaki görevi, yiyeceklerin midede toplanması, mide hareketleri, ince ve kalın bağırsakların hareketleri, dışkılama, sindirimin kimyasal belirtileri, mide özsuyu, yapay ve doğal sindirim, pankreas öz suyu, safra salgısı, safranin sindirime hizmeti, emilim ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Birinci cilt; kan dolaşımı (sistol ve diastol), nabız, solunum (asfeksi, deri solunumu), beden ısısı ve ifrazat (idrar, ter) ile son bulur. İkinci cilt Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) fenn-i menâfi'ül-azâ (fizyoloji) muallimi Şemsi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallimi Mustafa imzasını taşıyan bir önsözle başlar. Bu fizyoloji hocaları; fen dallarındaki gelişmelerin Türkçeye aktarılmasının gereğinden ve öneminden söz ederek, çeviriyi yapan Mehmet Nuri Beyi kutlayıp bundan böyle bu kitapta ortaya koyduğu fizyoloji terimlerinin benimsenmesi tavsiye ederler. Mehmet Nuri Bey de ikinci cildin sonunda Beclard'ın beş baskı yapan tek ciltlik fizyoloji kitabını, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kararı ile iki cilt olarak çevirmekle görevlendirildiğini ve üçüncü, dördüncü derecede önemli olan konuları çevirmekten bu defalık kaçındığını belirtmektedir. İkinci cilt, istemli istemsiz hareketler ve hareket organlarıyla başlamakta, ses ve konuşma, görme, işitme ile devam etmektedir. Daha

sonra sinirler, dimağ-akli melekeler konularını, üreme ana başlığı altında; yumurta ve sperm oluşumu, gebelik, fetüsün gelişimi, doğum, anne sütü izlemektedir. Bu fizyoloji kitabındaki bilgiler, hem Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de hem de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de teorik olarak anlatılıyor olmalıydı. Çünkü o yıllarda her iki tıp okulunda da fizyoloji laboratuvarı bulunmuyordu. Bu nedenle öğrencilerin bu çevirilerle aktarılmış olan fizyoloji bilgilerini deneyimlemeleri mümkün değildi.

Şakir Paşa ve Deneysel Fizyolojinin Başlaması

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de tıp eğitimi Türkçe yapılmaya başlandıktan sonra, Türkçe bilmeyen yabancı hocalar ayrılmak zorunda kaldılar. Öğretim üyesi yetiştirmek amacıyla 1869'dan itibaren yeni mezunlardan-Müslim gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin- sınavla seçilenlerin çoğu Paris'e bir kısmı da Viyana'ya gönderildi.⁶⁹ Şakir Selim (Şakir Paşa), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 1870 (1287) yılında yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu.⁷⁰ Aynı yıl, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallim muavini olarak kariyerine başladı. Bu görevini 1873 yılına kadar sürdürdü.⁷¹ İhtisas yapmak üzere Paris'e gönderildi. Paris'te olduğu 1874 ve 1875 yıllarında yayınlanan *Devlet Salnamelerinde* adı geçmemektedir.

Paris Tıp Fakültesi Dekanı Marie Philibert Constant Sappey (1810-1896), dahiliye/iç hastalıkları ihtisası yapmak üzere gönderilen bu genç Osmanlı hekimine, “*iyi fizyoloji bilmeden iç hastalıkları öğrenilemez*” diyerek, Claude Bernard'a (1813-1878) yazdığı mektubu eline tutuşturup Collège de France'a gönderir.⁷² Şakir Paşa, “*deneysel tıbbın ve modern fizyolojinin babası*” olarak anılacak olan Claude Bernard'ın deneysel fizyoloji çalışmalarını yürüttüğü bu merkezde geçirdiği üç yılda hem fizyoloji çalışmalarına katılır hem de hocasının felsefe, sanat ve edebiyat çevrelerinden dostları sayesinde Fransız kültür hayatına tanıklık eder.⁷³ En büyük şansını da hocasının birkaç sene önce, *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* (Paris 1865)⁷⁴ adıyla yayınlanmış olan ünlü kitabının etkisiyle meslek hayatının en parlak yıllarını yaşıyor olmasıdır. Collège de France'daki derslerle yetinmeyen Şakir Paşa, çoğu akşam evine dönerken bir tavşan satın alır ve gece lamba ışığı

69 Nuran Yıldırım, “Türk Hekimlerinin Seçkinleşme Sürecinde Tıp Bilgisinin Transferi”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (Konya, 20-24 Mayıs 2008)*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir vd., (İstanbul: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2008), 1/101-124.

70 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 1/210.

71 *Devlet Salnâmesi* 1287 [1870], 131.; 1288 [1871], 129.; 1289 [1872], 140.; 1290 [1873], 125.

72 Collège de France, 1530'da Paris'te kurulmuş olup günümüzde de faaliyette olan, üniversiteden bağımsız yüksek düzeyde prestije sahip bir enstitüdür. Binasının kapısı üzerinde, “Docet Omnia/Herşeyi Öğretir” yazar.

73 Tevfik Remzi Kazancıgil, “Prof. Dr. Şakir Paşanın Garblılışma Hakkındaki Düşünceleri”, *Yıllık Gazetecilik Enstitüsü Dergisi* 3-4 (1962-63), 9-18.

74 Claude Bernard'ın bu eseri, Türk Tıp Tarihinin öncülerinden Galip Ata (Ataç) tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş* (İstanbul Devlet Matbaası, 1934). İlginç olan fizyoloji biliminde çığır açmış olan bu kitabın, “Lise Felsefe Dersleri Yardımcı Kitapları” serisinin 2. kitabı olarak yayınlanmış olmasıdır.

altında diseksiyon yaparmış.⁷⁵ Fizyoloji profesörü M. Juliette ile birlikte yapmış olduğu araştırmada, akciğer genişliğinin küçük yaşlardaki hayvanlarda büyük yaşlardakilere göre daha fazla olduğunu belirleyip, Société de Biologie'ye, akciğer yüzey genişliğinin yaş ile ilgisi olduğunu rapor etmiştir (1876). Bu olgu, *Coefficient respiratoire de Chakir Pacha* (Şakir Paşa Solunum Katsayısı) adıyla fizyoloji literatürüne geçmiştir. Sindirim yüzeyi ile beden ağırlığı arasında bulunduğu oranı da *Officient digestif* adıyla yine Société de Biologie'ye bildirmiştir.⁷⁶

Uzmanlık eğitimi bitince, Paris'ten aldığı ilham ve yüksek enerji, öğrendiği yeni bilgileri ülkesine taşıma azmiyle İstanbul'a döner (1876). Aynı yıl *Kolağası* rütbesiyle, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de fizyoloji muallimi Şemsi Şerif Bey'in yanına muallim muavini olarak tayin edilir.⁷⁷ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de fizyoloji derslerini vermekte olan Hüseyin Remzi Bey, 1878'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin, ilm-i hayvanat ve ilm-i hıfzıssıhha muallimliğine getirilince, Şakir Paşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallim muavinliğini de üstlenir.⁷⁸ 1885'de muallimliğe yükselir, 1888 yılına kadar yine iki okulun fizyoloji derslerini verir.⁷⁹ 1888 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallimliğine Kym. Behçet Bey getirilince Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den ayrılır.⁸⁰ Bundan sonra sadece Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de çalışmıştır.⁸¹

Şakir Paşa Eylül 1892'de İran'da başlayan kolera salgınını bastırmakla görevlendirilen heyete reis tayin edilmiş, heyet Erzurum'a vardığında bekleme emri alınca bir süre orada kalmıştı.⁸² İstanbul'dan uzakta olduğu bu süre zarfında fizyoloji derslerini muallim muavini olarak tayin edilen Hekimbaşızade Muhiddin'in verdiği ileri sürülmüştür.⁸³ 1890-1892 *Salnâmelerinde* fizyoloji muallim muavini olarak Hüseyin Hulki yer almakta, Hekimbaşızade Muhiddin adı geçmemektedir.⁸⁴ Fizyoloji muallim muavinliğini 1890 yılından beri yürütmekte

75 Kemal Cenap, "Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında", *Üçüncü Mıntika Etibba Odası Tarafından Hazırlanan Saygı Töreni. Üçüncü Mıntika Etibba Odası Gazetesi*, (İstanbul: S. Süreyya Bükey Basımevi, 1943), 11-14.

76 Âkif Şakir Şakar, "Fizyoloji Müderrisi Merhum Şakir Paşaya Dair", *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909*, (İstanbul: Kemal Matbaası, 1949), 36-45.; Z. Fahri Fındıkoğlu, "Claude Bernard ve Şakir Paşa", *Türkiye Harsı ve İctimai Araştırmalar Derneği*, Seri A/47, 5-51 (1963), VII, 37-38, 45.

77 *Devlet Salnâmesi* 1293 [1876], 131.; 1294 [1877], 357.

78 *Devlet Salnâmesi* 1295 [1878], 234-235.; 1296 [1879], 117, 235.; 1297 [1880], 320, 401.; 1298 [1881], 187, 272.; 1299 [1882], 272.; 1300 [1883], 110, 190.; 1301 [1884], 286, 375.

79 *Devlet Salnâmesi* 1302 [1885], 312, 397.; 1303 [1886], 252, 323.; 1304 [1887], 203, 310.; 1305 [1888], 179.

80 *Devlet Salnâmesi* 1305 [1888], 179, 236.

81 *Devlet Salnâmesi*, 1317 [1899], 237.; 1318 [1900], 218.; 1319 [1901], 272.; 1320 [1902], 275.; 1321 [1903], 201.; 1322 [1904], 318.; 1323 [1905], 242.; 1324 [1906], 372.; *Askeri Salnâme*, 1324/26 [1908], 1014.

82 "Fizioloji Profesörü Şakir Paşa Merhum", *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909* (İstanbul: Kemal Matbaası, 1949), 33-34.

83 Nil Sarı, "Hekimbaşı-zâde Dr. Muhiddin Bey (1871-1936)", *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anma Töreni Kitabı*, ed. Ekrem Kadri Unat (İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi-Türk Tıp Tarihi Kurumu Yay., 1986), 56-66.

84 *Askeri Salnâme*. 1306 [1890], 127.; 1308 [1892], 262.; *Devlet Salnâmesi* 1308 [1891], 244-246.; 1309 [1892], 264.; 1310 [1892], 270, 272.

olan Hüseyin Hulki Bey Nisan 1892'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye emraz-ı cildiye ve efrenciye muallim-i sanisi olarak tayin edilince onun yerine muavin olarak getirilen Kolağası Abdülhakim Efendi bu görevini altı yıl sürdürmüştür (1893-1898).⁸⁵

Resim 6. Şakir Paşa, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Koleksiyonu

Şakir Paşa, İstanbul'da, *Paris'ten gelen hekim* olarak tanınır. Buna rağmen şöhretini duyup Fatih'teki evine gelen hastaları, “*Ben hekimlik etmem, ilimle meşgulüm, siz Vezneciler'de oturan Feyzi Bey'e gidin*” diyerek, kendisiyle aynı yıllarda Paris'te dahiliye ihtisası yapmış olan Feyzi Paşa'ya (1845-1923) gönderirmiş.⁸⁶ Tek geliri olan maaşının bir kısmını ailesine ayırdıktan sonra kalanı ile kitap alan Şakir Paşa, kimi askeri okul hocaları gibi bayramlarda, Cuma günlerinde devrin ileri gelenlerinin kapılarını aşındırmadığı için akranları terfi ettiği, hatta öğrencisi Cemil (Topuzlu), ferik (paşa) rütbesine ulaştığı halde uzun yıllar miralay (albay) olarak kalmıştır. Hak ettiği rütbenin maaşını alamadığından, omuzlarına çöken geçim derdinin etkisiyle genç asistanı Kemal Cenap (Berksoy) ile birlikte Beşir Kemal Eczanesi'ne gittiğinde Babiâli caddesini göstererek, “*Oğlum yarından itibaren şu caddede muayenehane açacak ve fizyoloji ile hekimliği beraber yürüteceksin*” demiş, kendisi de bir süre sonra çektiği maddi sıkıntıya dayanamayıp, Demirkapı_Sirkeci'de bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de dersleri bittikten sonra akşam üzerleri, Sirkeci'deki Karidis /Garidis eczanesinde hasta bakmış, arada Sirkeci istasyonu karşısında bulunan Nalpas Eczanesi'ne uğrayıp hasta

85 Seraskerliğin talebi üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini Sağ Kolağası Abdülhakim Efendi'nin rütbesi iyi hizmet ve gayreti nedeniyle bir derece terfi ettirilmiştir. BOA. İ. TAL. 31/3 (1311/RA-003), 5 Rebiülevvel 1311 [16 Eylül 1893]; *Devlet Salnâmesi* 1311 [1893], 283.; 1312 [1894], 292.; 1313 [1895], 298.; 1314 [1896], 304.; 1315 [1897], 201.; 1316 [1898], 217.

86 Kemal Cenap, “Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında”, 13.

bakarmış.⁸⁷ Fransa Eğitim Bakanlığı tarafından, Palme Académique (Akademik Palmiye) Nişanı'nın Officier rütbesine layık görülünce 1903 yılında apar topar Mirliva (Paşa) rütbesine terfi ettirilmiştir.⁸⁸

Vefatından iki sene önce gayretli çalışmaları ve iyi hizmetleri nedeniyle *Mecidiye Nişanı* (1. Rütbe) ile taltif edilmiş,⁸⁹ aynı sene Almandan tercüme ettiği bir tıp eserinin gelirini, Hamidiye Hicaz Demiryolu'na bağışladığı için Altın Hicaz Demiryolu Madalyası ile ödüllendirilmiştir.⁹⁰ Bu eser, Alman Anatomist Biyolog Wilhelm August Oskar Hertwig'in (1849-1922), kitabıdır. Şakir Paşa, bu kitabın *La Cellule et les tissus, éléments d'anatomie et de physiologie générales* (Hücre ve Dokular, Genel Anatomi ve Fizyoloji, Almandan çev. Charles Julin, Paris 1894, 2 cilt) adıyla yayımlanmış olan Fransızca tercümesini, "*Teşrih ve Fizyoloji-i Umumi-i Hücrevî ve Ensicevî*" (Hücre ve Dokuların Umumi Anatomi ve Fizyolojisi) adıyla Türkçeye çevirmiştir.⁹¹ Kimi kaynaklarda bu çevirinin ilk 15 formasının basıldığı kimilerinde ise basılmadan kaldığı bildirilmiştir. Gelirini Hamidiye Hicaz Demiryolu'na bağışlamış olmasından 1907 yılında ilk 15 forması basılmış, kitabın devamı olan formları basılmamış olabilir.

Şakir Paşa, fizyoloji eğitimini bir görev olarak yapmazdı, bütün hayatını araştırmaya ve öğrencilerine adamıştı. Paris Tıp Fakültesi Dekanının, "*İyi fizyoloji bilmeden iç hastalıkları öğrenilemez*" sözünden esinlenmiş olmalı ki hemen hemen her dersinde, "*İyi fizyoloji, iyi anatomi bilen en iyi tabip olur*" diyerek öğrencilerini tıbbın bu iki temel direğini layıkıyla öğrenmeye teşvik ederdi.⁹² İstanbul'a döndüğünde derslerinde fizyolojideki son gelişmeleri anlatırdı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de verdiği dersler, öğrencileri Abdülhakim ve Memduh Efendiler, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki dersleri de yine öğrencisi Mustafa Münif Efendi tarafından not tutulmak suretiyle bir araya getirilmiş, Şakir Paşa bu notları gözden geçirip düzelttikten sonra, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin onayı ve Maarif Nezareti'nin izniyle

87 Tefik Remzi Kazancıgil, "Prof. Dr. Şakir Paşanın Garbhlaşma Hakkındaki Düşünceleri", *Yıllık Gazetecilik Enstitüsü Dergisi* 3-4 (1962-63), 9-18.; Şakar, "Fizyoloji Müderrisi Merhum Şakir Paşaya Dair", 36-45.; Şükrü Mehmet Sekban, "Dr. Şakir Paşa", *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909* (İstanbul: Kemal Matbaası, 1949), 26-30. O yıllarda kimi hekimler muayenehane açmaz, anlaştığı bir eczanede hasta muayene derdi. Bk. Nuran Yıldırım, "İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (ed. Nil Sarı) 2-3, (1996/97), 71-97.

88 *Devlet Salnâmesi*, 1318 [1902], 275'te "Miralay" rütbesi ile yer almaktadır. Ertesi sene yayımlanan *Maarif Salnâmesi*, 1321 [1903], 217'de rütbesi Mirliva olarak yer alır.; Cemil Topuzlu, "Şakir Paşaya Ait Hatırat", *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909*, (İstanbul: Kemal Matbaası, 1949), 11-13.; Sekban, "Dr. Şakir Paşa", 26-30. Fransa İmparatoru Napoléon Bonaparte tarafından 1808 yılında ihdas edilmiş olan Palme Académique Nişanı, günümüzde de kültür ve eğitim alanlarında başarı gösterenlere verilmektedir.

89 BOA. İ. TAL. 423/14 (1325/R-110), 25 Rebiülahır 1325 [7 Haziran 1907].

90 BOA. İ. TAL. 423/34 (1325/R-130), 29 Rebiülahır 1325 [11 Haziran 1907].

91 "Fizioloji Profesörü Şakir Paşa Merhum", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, 33-34.; Süheyl Ünver, "Önsöz. Bizde Tecrübi Fizyolojinin Vazı Müderrisi Dr. Şakir Paşa, 1849-1909", ed. Z. Fahri Fındıkoğlu, "*Claude Bernard ve Şakir Paşa*", *Türkiye Harsî ve İctimai Araştırmalar Derneği Seri A/47* (1963), VI.

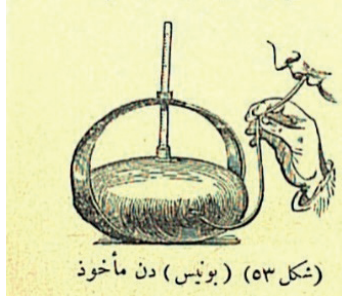
92 Topuzlu, "Şakir Paşaya Ait Hatırat", 11-13.

peyderpey yayınlanmıştır.⁹³ Daha sonra ikinci baskısını yapmış (İstanbul H.1319/1901), ikinci cildini ise vefatından kısa bir süre önce üç cüz halinde yayınlamıştır (İstanbul H.1322/1904, H.1326/1906, H. 1327/1909). *Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye* (İnsan Hayatı Hakkında Dersler) adını taşıyan birinci cilt 41 ders içermektedir. Şakir Paşa her dersin sonuna yararlandığı kaynakların listesini koyarak bilim adamlarının haklarını vermiş ayrıca konuların daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla kullanmış olduğu şekilleri de kimlerden aldığını yani kaynaklarını belirtmeyi ihmal etmemiştir. Önsözde (s. 4-5) ders notlarını toplayan öğrencilerine, bazı açıklamalar hakkında yardımlarını gördüğü Fransızca Muallimi Mösyö Douvarice'e ve bazı şekilleri çizen İsmail Ali Efendi'ye teşekkür etmiştir. *Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye*'de, aşağıdaki ana başlıklarda yer alan konular her derste ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

1. Ders, tıbbın biyolojik (hayati) bilimlere olan ihtiyacı, bilimlerin sınıflandırılması, fizyoloji terimleri ve insan bedeninde görülen hayati belirtiler.
2. Ders, beslenme, yiyecekler ve içecekler (s. 16)
3. Ders, sindirim sistemi (s. 39)
4. Ders, sindirim kimyası/kimyasal sindirim. Salgılar: tükürük, mide özsuğu, pankreas özsuğu, safra salgısı (s.55)
5. Ders, pankreas özsuğu (s. 82)
6. Ders, emilim (absorbsiyon, s. 89)
7. Ders, imtisas-ı hazmi/ sindirim emilimi/absorbsiyonu (s. 104)
8. Ders, kan dolaşımı (s. 111)
9. Ders, kalp, kalp atımları, kalp sesleri, hastalık halinde kalp sesleri (s. 129)
10. Ders, kalp bölgesi, kanın kalp içindeki hareketi, sağ karıncıktan sol karıncığa geçen kanın miktarı, atardamarlarda dolaşım (s. 148'de başlık, içerik s.162'de)
11. Ders, nabız, tansiyon, küçük kan dolaşımı (s.163)
12. Ders, büyük kan dolaşımı, kan nakli, küçük kan dolaşımı (s.184)
13. Ders, solunum, tarihçesi, akciğerde solunum, akciğerlerin elastikiyeti (s.199)

93 Mehmet Şakir. *Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, C.1, 1310/1893, giriş bölümü.

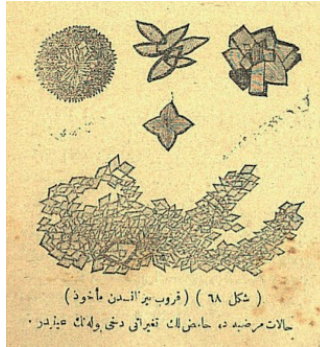
Resim 7. Mikyâs-ı teneffüs, solunum ölçer, Spirometre. Mehmet Şakir. *Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, C.1, 1310/1893, s. 220.

14. Ders, solunum sistemi (s. 205)

15. Ders, hava, kan-hava arasında meydana gelen fiziksel ve kimyasal belirtiler (s. 231)

16. Ders, solunum sistemi ve hava (s. 241)

17. Ders, ifrazat, ifrazatın taksimi, idrar (s.259)

Resim 8. İdrarda bilirübin kristalleri. Mehmet Şakir. *Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, C.1, 1310/1893, s. 280

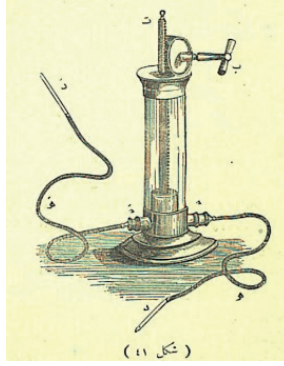
18. Ders, ifrazat, idrar, ter, gözyaşı (s. 279)

19. Ders, ifrazat, salya, mide özsuğu, pankreas özsuğu, safra salgısı, tiroit (s. 291)

20. Ders, ifrazat, safra salgısının oluşumu, süt, sümük, sperm (s. 305)

21. Ders, beslenme (s. 327)

22. Ders, bedendeki sıvıların bileşimleri, kan-alyuvarlar ve akyuvarlar (s. 338)

Resim 9. Kan verme cihazı, Mehmet Şakir. *Dürüs-ı Hayat-ı Beşeriye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, C.1, 1310/1893, s. 188.

23. Ders, kan analizi, atardamar kanı ile toplardamar kanı arasındaki fark (s. 357)
24. Ders, lenf sistemi (s. 370)
25. Ders, beden ısısı (s. 388)
26. Ders, göz (s.413)
27. Ders, göz-görme (s.452)
28. Ders, göz-görme (s. 471)
29. Ders, göz-görme (s. 487)
30. Ders, göz-görme (s. 500)
31. Ders, göz-görme (s. 507)
32. Ders, işitme (s. 519)
33. Ders, işitme (s.531-544)
34. Ders, gırtlak, ses (sayfa numarası 155 olarak değişmiştir)
35. Ders, koklama (s.170)
36. Ders, dokunma hissi (hiss-i lems) (sayfa numarası yeniden 570 olarak değişmiştir)
37. Ders, sinirler (s. 581, içeriği s. 613'te)
38. Ders, sinirler (s. 614)

39. Ders, sinirler (s. 644)

40. Ders, merkezi sinir sistemi (s.661)

41. Ders, hareket fizyolojisi, denge ve türleri (s.691-749)

Resim 10. Alt ekstremité (etraf-ı süflâ) hareketleri. Mehmet Şakir. *Dürûs-ı Hayat-ı Beşeriye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, C.1, 1310/1893, s. 756.

1898 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye giren Tefvik Salim (Sağlam, 1882-1963), 3. sınıf öğrencisiyken Şakir Paşanın iki ay genel fizyoloji anlattığını daha sonra ise o yıllarda, iki cildi yeni yayımlanmış olan Jean-Pierre Morat-Maurice Doyon'un, *Traité de Physiologie* kitabını okuttuğunu ayrıca ellerinde Şakir Paşanın Türkçe, *İlm-i Menâfi'ül-azâ* kitabının bulunduğunu nakletmektedir.⁹⁴

1903 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Sirkeci'den Haydarpaşa'da yapılan yeni binasına taşındı (günümüzde Sağlık Bilimleri Üniversitesi). Şakir Paşa burada, vefat etmiş olduğu 5 Nisan 1909 tarihine kadar, Kadıköy'e bakan bölümdeki çamaşırhane üzerinde kendisine verilen büyücek bir salonda çalıştı.⁹⁵ Kaynaklara göre; Şakir Paşa Paris'te olduğu 1874-1876 yılların dışında; 1870-1873'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de, 1876-1909 arasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de teorik ve uygulamalı fizyoloji dersleri vermiştir. 1879-1887 yıllarında ise her iki okulun fizyoloji eğitimini üstlenmiştir. Muallim Mirliya Şakir Paşa son yılında fizyoloji derslerini; Muallim Kym. Mehmet Muhiddin, Muallim Muavini Kym. Halil Kemal [Cenap Berksoy] ve Emraz-ı Umumiye ve Fizyoloji Muallim Muavini Kym. Rıfat Abdülvahap Beyler ile birlikte yürütmüştür.⁹⁶

94 Tefvik Sağlam, *Nasıl Okudum*. ed. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil. (İstanbul, 2. Baskı, 1981), 67.

95 Kemal Cenap, "Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında", *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909*. (İstanbul: Kemal Matbaası, 1949) 14-17.

96 *Askeri Salnâme*. 1324 [1908], 1014.

İlk Fizyoloji Laboratuvarı: Fisioloci İstihzarhanesi, Ameliyathane-i Fisioloci

Şakir Paşa'nın en büyük ideali fizyoloji derslerini, öğrenciliğinde olduğu gibi ders notlarıyla değil Paris'te öğrendiği fizyoloji deneyleri eşliğinde yürütmektir. Önce bir laboratuvar kurmalıydı. Durmaksızın sarf ettiği çabaları sonucunda, Nazır (Dekan) Marko Paşa (Markos Apostolidis, 1824-1888), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Sirkeci Demirkapı'daki binasında, mutfağa bitişik küçük bir oda tahsis etmişti.⁹⁷ Kendi parasıyla tedarik ettiği: iki burgu, bir makas, bir tekne, bir körük, bir neşter (mışrat), bir-iki metre uzunluğunda lastik boru, iki kanül, bir cerrah maşası-ontolabe (milkat) ile deneysel fizyoloji derslerini vermeye başladı.⁹⁸ Tecrübe ve demonstrasyon derslerini her hafta Perşembe günleri yatılı öğrenciler hafta sonu iznine çıkmadan önce bizzat yapardı. Deneylerinde köpekler, ada tavşanları ve kurbağalar kullanırdı. Ama laboratuvarın tahsisatı yoktu, deneylerde kullanılan köpekleri ya hademeler ya da meraklı öğrenciler, Karacaahmet mezarlığı civarından veya Sirkeci-Demirkapı'daki okulun çevresini kuşatmış olan Güllhane parkından yakalayıp getirir, kurbağalar ise okulun botanik bahçesindeki havuzdan toplardı.⁹⁹

1881 yılında *Vekayi-i Tıbbiye*'de *Muallim-i Fisioloci Şakir* imzasıyla, "Ameliyathane-i Fisioloci" (Fizyoloji Laboratuvarı) başlıklı bir makale tefrika edilmiştir. "Dibace" (Önsöz) bölümünün sonunda, Eylül 1875 tarihi ve *Sousen* olarak okuduğumuz bir isim yer almaktadır. Makalenin yazarı olduğunu tahmin ettiğimiz Sousen, Fransa'daki Strasbourg ve Nantes Üniversitelerinde fizyoloji derslerinde anlattığı yeni fizyoloji konularını bu kitapta topladığını, son yıllarda iyice artan fizyoloji cihazları ile aletlerinden elzem olanların resimlerini verip tarif ettiğini bildirmiştir. Sousen'in ifadesine göre kitap; beşeri fizyolojiye giriş, kimyayı fisioloci (fizyolojik kimya), umumi fizyoloji, hücre fizyolojisi, doku fizyolojisi ve insan organlarının görevlerinin anlatıldığı dört ana bölüm içermektedir. Fizyoloji konularından önce Claude Bernard'ın, "*bilimin gelişmesi için laboratuvar mutlak şarttır*" sözüne gönderme yapılarak bir fizyoloji ameliyathanesinde yani laboratuvarında bulunması gereken mekânlar ve kullanılacak cihazlar ile araç-gereç ve laboratuvarında kimlerin çalışması gerektiği hakkında bilgi verilmiştir. Makale aslında Fransız fizyoloğu Sousen'in kitabının fizyoloji laboratuvarı ile ilgili bölümlerinin Şakir Paşa tarafından yapılmış Türkçeye çevirisidir.¹⁰⁰ Fizyoloji laboratuvarı

97 Kemal Cenap, "Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında" (1949), 14-17.

98 Ekrem Reşat - Osman Ferit, "Doktor Muallim Şakir Paşa", *1326 Senesine Mahsus Musavver Nevşâl-i Osmani* (İstanbul, 1326/1910), 190-192.

99 Kemal Cenap, "Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında" (1949), 14-17.; Sekban, "Dr. Şakir Paşa", 26-30.

100 Muallim-i Fisioloci Şakir: "Ameliyathane-i Fisioloci Dibace", *Vekayi-i Tıbbiye*, ikinci sene, numero. 28, 19 Mart 1297 [31 Mart 1881], 12-14.; "Ameliyathane-i Fisioloci", *Vekayi-i Tıbbiye*, ikinci sene, numero. 29, 1 Nisan 1297 [13 Nisan 1881], 19-22.; numero. 30, 15 Nisan 1297 [27 Nisan 1881], 28-30.; *Vekayi-i Tıbbiye* ikinci sene, numero. 31, 1 Mayıs 1297 [13 Mayıs 1881], 35-37.; *Vekayi-i Tıbbiye* ikinci sene numero. 32, 15 Mayıs 1297 [27 Mayıs 1881], 44-47.; *Vekayi-i Tıbbiye* ikinci sene, numero. 33, 1 Haziran 1297 [13 Haziran 1881], 53-54. Fransızcadan çevrilmiş olan bu makalenin tamamını görmeyen bir araştırmacı Şakir Paşa tarafından yazıldığı ileri sürmüştür. Bkz. Esin Kâhya, "Osmanlı İmparatorluğunda Deneysel Fizyolojinin Kuruluşu", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 2/2 (1991),

hakkındaki bu çeviri yayınlandığı sırada Şakir Paşa, kendi imkânlarıyla kurduğu basit fizyoloji laboratuvarında çalışmakta ve alınmasını istediği laboratuvar aletlerini beklemekteydi.

Resim 11. Şakir Paşa fizyoloji laboratuvarında bir tavşan deneyi yaparken öğrencileri ile. Nuran Yıldırım dijital arşivi

Şakir Paşa Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin 2 Mayıs 1882 tarihli oturumunda, hocası üstat Claude Bernard'ın usulüne uygun olarak 1879 senesinde köpekler üzerinde bizzat gerçekleştirmiş olduğu bir deneyi anlatmıştır: “Kürar kullandıktan sonra, köpeğin böbrek damarları üzerine iki adet bağ koyup bu bağlar arasındaki damarları keserek böbrekleri çıkardım ve 24 saat alkol içinde muhafaza ettim. Böbreklerin korteksinde bulunan malpigi cisimlerini görmek ve incelemek amacıyla üzerlerinden gayet keskin bir bıçakla aldığım kesitleri 85 kat büyüten ameliyathane mikroskobuyla muayene ettiğimde bu cisimleri gayet açık bir surette gördüm. Bunu Anatomi Muallimi Mazhar Efendi'ye söylediğimde gayet iyi olduğunu tasdik ettiler. Sözün kısası: malpigi cisimlerini görmek için kullanılmakta olan usule bir de şu kürar ile zehirleme usulünün eklenebileceğini ve bu tecrübeye böbreklerin kılcal damarları pek açık olarak görüldüğünden diğer organların kılcal damarlarının da bu şekilde görülebileceğini arz ile sözlerime son veririm.”¹⁰¹

Şakir Paşa, hocası Claude Bernard gibi, insanlığa yarar sağlamak amacıyla yaptığı fizyoloji deneylerinde, bilim uğruna hayvan öldürmenin vahşet sayılmayacağını; “Hayatın kaideleri ve hastalıkların gerçekleri ancak canlı hayvanlar üzerinde yapılacak deneylerle öğrenilir. Canlı hayvan diseksiyonu, av meraklılarının hayvanları sadece zevk ve eğlence

139.

101 “İşbu doksan sekiz senesi nisanının yirmisi [20 Nisan 1298/2 Mayıs 1882] olan salı günü saat sekizde Reis-i Sani İzzetlü İbrahim Beyin riyaseti tahtında olarak in' ikâd eden Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye zabıtâmesinde müstahredir”, *Vekayi-i Tıbbiye*, 3. Sene, Numero. 55, 15 Mayıs 1298 [27 Mayıs 1882], 225-227; Ekrem Reşad - Osman Ferid, “Doktor Muallim Şakir Paşa”, 190-192.

amacıyla öldürmelerindeki vahşet yanında hiç sayılır. Av amacıyla öldürülen hayvanların yararı sadece avcıya aittir. Oysa fizyoloji deneylerinde hayvanların ölmesi tıbbın ilerlemesi ve insanlığa yarar sağlamak amacıyla yapıldığı için vahşet sayılmaz” ifadesiyle savunmuştur. Sirkeci Demirkapı’da bin bir güçlkle kurduğu ilk mütevazı fizyoloji laboratuvarında, “*Dürûs-ı Fisioloci-yi Tecrübevi*” (deneysel fizyoloji) derslerini tek başına sürdürmekteydi.¹⁰² Fizyolojiye ilgi duyan iki tıp öğrencisi Cemil (Topuzlu, 1866-1958) ve Neş’et Efendiler, uygulama derslerindeki hayvan deneylerinde kendisine yardım ederdi. 1897 yılında diploma alan Cemil Efendi’yi (Topuzlu) muallim muavini olarak yanına almak istemiş fakat o dünya çapında başarılarla imza atacağı cerrahi tercih etmişti.¹⁰³ Aynı sene okul yönetimi, yeni mezunlardan 11 kadar genç hekimi iki sene fizyoloji ihtisası yapmak üzere Fizyolojihane’ye tayin etti.¹⁰⁴ Bu genç hekimlerden biri olan Tabip Yzb. Kemal Cenap (Berksoy) 11 Eylül 1899’da fizyoloji (fenn-i menâfi’ül-azâ) muallim muavinliğine tayin edildi.¹⁰⁵

Fizyoloji gibi geniş bir bilim dalının bu sınırlı olanaklar ve deneylerle öğretilmeyeceğini bilen Şakir Paşa, 1876’dan itibaren senelerce devam eden uğraşları sonunda, fizyoloji laboratuvarı için Almanya’dan araç gereç getirebilmişti. Berlin Sefareti, 9 Ekim 1896 tarihinde Maarif Nezareti’ne; fizyoloji laboratuvarı için Berlin’e sipariş edilmiş olan araç gerecin teslim edildiğini, son beş kalem eşya bedeli olan 462.000 Mark 35 santimlik Osmanlı Bankası çekinin alındığını bildirmiştir.¹⁰⁶ Bu araç gereç, Berlin’den geliş ve kurulup çalıştırılma süreleri dikkate alındığında, 1896 sonu 1897 başında kullanılmaya başlanmış olmalıdır.

Resim 12a ve 12b. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin ilk fizyoloji laboratuvarı, Fisioloci İstihzarhanesi’nin dışı ve içi, Kemal Cenap Bey’in çizimiyle. Emre Dölen, “Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü’nün gelişimi (1909-1933)”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu (2 Haziran 2007) Bildirileri* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2008), 234.

102 Fındıkoğlu, “Claude Bernard ve Şakir Paşa”, 37, 42-43.

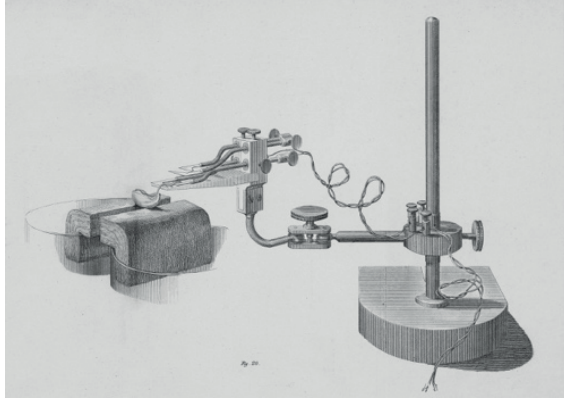
103 Topuzlu, “Şâkir Paşaya Ait Hatırat”, 11-13.

104 Kemal Cenap, “Prof. Şâkir Paşa Merhum Hakkında” (1949), 14-17.

105 BOA. Y. MTV. 194/17, 5 Cemaziyevvel 1317 [11 Eylül 1899].

106 BOA. MF. MKT. 343/2, 1 Cemaziyelahır 1314 [7 Kasım 1896].

Kemal Cenap Bey, Sirkeci-Demirkapı'daki 20-30 metrekare genişliğindeki Fisioloci İstihzarhanesi'nin; bir katlı, iki pencere ve tahta zeminli ahşap bir yapı olduğunu, içinde bir dolap ile hayvan yatırmaya mahsus çinko kaplı bir masa bulunduğunu ifade etmiştir. Her hafta perşembe günleri öğleden sonra burada yapılan deneysel fizyoloji derslerinde; Du Bois-Reymond elektrik cihazı, Marey tamburaları, diapozonlar, stigmograf, pneumograf ve miograf gibi aletlerin kullanıldığını ve sinir sistemi ile çeşitli kısımlarının uyarılması gibi oldukça önemli deneyler yapıldığını nakletmiştir.¹⁰⁷

Resim 13. Alman Fizyolog Emil du Bois-Reymond'un (1831-1889) deney aparatı. https://en.wikipedia.org/wiki/Emil_du_Bois-Reymond

Tevfik Salim Sağlam, 1900-1901 ders yılında 3. sınıf öğrencisiyken devam ettiği fizyoloji laboratuvarını benzer ifadelerle tanımlamıştır: “*Fizyolojihane dediğimiz sözüm ona laboratuvar Teşrihane'nin (anatomî salonu) yanında, harap, perişan, pencereleri kırık dökük bir yerdî. Şakir Paşa ara sıra orada kurbağa ve köpekler üzerinde deneyler yapar ve talebeye gösterirdi. Hademe kurbağaları nebatat bahçesinden toplar getirirdi. Köpekler ise bol. İstanbul sokakları on binlerce köpek dolu. Laboratuvar hademesi lâzım olunca sokaklarda ava çıkar, istediği kadar köpek tutardı. Deney araçları da laboratuvara uygun en iptidai şeylerdi. İşte bütün dünyada eksperimental tıbbın kurucusu olan Claude Bernard'ın yanında yetişmiş Şakir Paşa gibi bir üstadın eline verilen vasıtalar bundan ibaret. Köpek oluk biçiminde bir tahta masa içine yatırılır, ayakları ve başı sıkıca bağlanır, anestezi yapılır. Köpeğin gırtlakçı açılır ve geçirilen bir borudan körükle sun'i teneffüs yapılır, hoca da ondan sonra istediği tecrübeye girişirdi.*” Şakir Paşa 1903 yılından sonra, Haydarpaşa'daki binanın Kadıköy'e bakan kısmındaki çamaşırhanenin üstünde fizyolojiye ayrılan büyücek bir salondaki laboratuvarında;¹⁰⁸ kloroformun fizyolojik etkisi, yapay solunum (teneffüs-i

107 Dölen, “Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü'nün gelişimi (1909-1933)”. *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu (2 Haziran 2007) Bildiriler* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2008), 1/217-242.

108 Kemal Cenap, “Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında” (1949), 15.

sınai), kürar ile zehirlenme, deserebre hayvan modeli oluşturma (tavşanda ense kökü/boyun ukdesinin kesilmesi/ukde-i rakabiyenin kat'ı), spinal hayvan modeli (ukde-i hayatiye), stannius (istanyus), tansiyon (tazyik-i dem) deneyleri yapardı.¹⁰⁹

O yıllarda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencisi olan oğlu Akif Şakir Şakar (1888-1961) babasına, muallim muavinlerinin ve meraklı öğrencilerin laboratuvarın pek iptidai olmasına rağmen, batı kitaplarında yazılanların hemen ekserisinin muvaffakiyetle yapıldığını söylediklerini ve lâkin laboratuvarın biraz daha gelişmesini çok istediklerini nakleder. Şakir Paşa, “*Tecrübi fizyolojinin bânisi olan Claude Bernard'ın laboratuvarı da 1871-1874'de bundan az farklı idi. O büyük âlim dünyayı hayretler içinde bırakan fizyolojik keşiflerini köpek mahzeni manasına gelen Caveau diye adlandırılan iptidai bir laboratuvarda yapmıştı. Fakat oğlum şimdi ilim ilerliyor. Yeni ve mühim buluşlar için dakik compliqué araştırma vasıtalarına ihtiyaç vardır. İlim ilerledikçe vasıtaların da mükemmelleşmesi icap ediyor*”¹¹⁰ ifadesiyle, hocası Claude Bernard'ın laboratuvarının kendi laboratuvarından çok farklı olmadığını dile getirirken, bilim ile birlikte laboratuvar araç gereçlerinin de yenilenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak ne yazık ki kurmuş olduğu fizyoloji laboratuvarının araç gereci yıllar sonra yenilenmiş olmasına rağmen, Şakir Paşa'nın istediği düzeye ulaşamadığı gibi, fizyoloji muallim muavinliğine tayin edilenler bir süre sonra klinik branşlarına geçmiş ve tek başına çalışmak zorunda kalmıştır.

Şakir Paşa'nın fizyolojiye gönül veren öğrencisi Kemal Cenap Bey, Haydarpaşa'daki bodrum katında tek bir salondan ibaret mütevazi laboratuvarda 1909-1910 eğitim yılının kış ve yaz sömestrelere vermiş olduğu deneysel fizyoloji derslerini; *Fizyoloji Dersleri; “1325-1326 Kış ve Yaz Nısf-ı Sene-i Tedrisiyelerinde; Ameli”* adıyla yayınlamıştır (Matbaa-i Tıbbiye-i Askeriye. İstanbul R.1326 [1911]. Bu kitabının, *Bir İki Söz* başlıklı önsözünde; kitabın iki tıp okulunun birleşmesi ile kurulan Tıp Fakültesi'nin ilk senesindeki pratik fizyoloji derslerini içerdiğini, bu derslerde dikkate değer deneylerin, fizyoloji laboratuvarı henüz dört duvardan ibaretken eski laboratuvar aletlerinden başka her şeyden mahrum bulunduğu sırada gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Bazı ders deneylerini, Türkiye'de deneysel fizyoloji çalışmaları yapıldığına delil olarak, Paris Biyoloji Cemiyeti (Paris Cemiyet-i Hayatiyesi) ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de sunduğunu ve Fransa'daki tıp dergilerinde yayınladığını belirtir. Bu dersler, fakültede üç sömestrede okutulan fizyoloji derslerinin ilk iki sömestresine ait olup senelik derslerin yarısına tekabül etmektedir. Kitapta; kardiyogram (usul-i kalb-nüvisi), kalp sınırları (asâb-ı kalbiye) tecrübeleri, kalbin kasılma kuvveti/basıncı (tazyik-i kalp) ile atardamar basıncının (tazyik-i şiryâni) yekdiğeriyle mukayesesi gibi kalp

109 Ekrem Reşad - Osman Ferid, “Doktor Muallim Şakir Paşa”, 190-192.

110 Şakar, “Fizyoloji Müderrisi Merhum Şakir Paşaya Dair”, 36-45.; Hocası Claude Bernard, Collège de France'ın bodrumundaki laboratuvarına, “bilim adamının mezarı” adını vermişti. Bkz. Nurhan Gökhan-Hayrünisa Çavuşoğlu, “Fizyoloji”, *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 yılından sonra Tıp Dallarındaki ilerlemelerin Tarihi*, ed. Ekrem Kadri Unat (İstanbul, 1988), 130.

ve dolaşım fizyolojisine ait konular çizimler eşliğinde anlatılmıştır. “*Kemal Cenab usulüyle alınan hemzaman ömotogramlar*” çizimi dikkati çekmektedir (s. 12, şekil.3).

Hüseyin Hulki (1861-1894)

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den mezun olan (1885) Hüseyin Hulki iyi derecede Fransızca, Yunanca, Farsça ve Arapça bilirdi. Müsabaka sınavını kazanarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’ye fizyoloji muallim muavini olarak tayin edilmiş (21 Nisan 1885), kısa süre sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’ye üye seçilmiştir. Ertesi sene Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane fizyoloji muallim muavinliği için açılan müsabaka sınavında başarılı bulunarak bu göreve tayin edilmiştir.¹¹¹

17 Nisan 1889’da (5 Nisan 1305) pratik bilgilerini geliştirmesi için Paris’te toplanacak olan tıp kongresine delege olarak gönderilmesi kararlaştırılmış ve Hüseyin Hulki’ye Paris Sefaretine hitaben yazılmış bir tavsiyename verilmiştir.¹¹² Paris Sefareti’nin görevini başarıyla yerine getirdiğini bildirmesi üzerine Osmanî Nişanı (4. Rütbe) ile taltif edilmiştir.¹¹³

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyesiiken, Hocası Şakir Paşa ile birlikte, *Lugat-ı Tıbbiye*’deki fizyoloji terimlerini hazırlamıştır. Bir yandan fizyoloji muallim muavinliği yapan Hüseyin Hulki, bir yandan da frengi ve deri hastalıklarıyla ilgilenmekteydi. Klinik deneyim edinmek amacıyla, Beyoğlu’ndaki Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi (Günümüzde, Prof. Dr. N. Reşat Belger Beyoğlu Göz Eğitim ve Araştırma Hastanesi)¹¹⁴ fahri tabip muavinliğine talip oldu ve bu göreve tayin edildi.¹¹⁵ Ertesi sene “*görevindeki üstün gayreti ve mesleğindeki iktidarı ve hazakatce emsaline rüçhanıyeti [üstünlüğü]*” gerekçesiyle, *Salise* rütbesinden (binbaşılığa karşılık gelen sivil rütbe), *Saniye Sınıf-ı Sanisi* rütbesine (yarbaylığa denk gelen sivil rütbe) terfi ettirilmiştir.¹¹⁶ 1889-1892 influenza/grip pandemisi sırasında bu hastalığa yakalanan ve akciğerlerinden de rahatsızlanan saray kalfalarından Nurefşan ile birlikte beş cariyeyi tedavi edip sağlıklarına kavuşturmuş, bu başarısı nedeniyle maaşına zam yapılmıştır. Bu takdirlerin ardından, o sırada Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de boş bulunan frengi ve deri hastalıkları muallim-i saniliğine talip olmuş, bu isteği uygun görülerek Babîâlî’ye arz edilmiştir.¹¹⁷ 12 Ağustos 1892 tarihinde fizyoloji muallim muavini olarak İftihar Madalyası ile taltif edilmiştir.¹¹⁸ Talip olduğu frengi ve deri hastalıkları muallim-i saniliğine 10 Nisan

111 *Servet-i Fünun*, “Doktor Hüseyin Hulki Bey” (26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894) 7/169: 206-207.

112 BOA. HR. TH. 88/8, 24 Mart 1889.

113 BOA. İ. DH. 1183/92518, 8 Zilkade 1307 [26 Haziran 1890].

114 Sonraları Beyoğlu Belediye Hastanesi adını alan bu hastane için bkz. Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10 (İstanbul: Ajansfa, 2010), 201-203.

115 BOA. DH. MKT. 1748/56, 19 Zilhicce 1307 [6 Ağustos 1890].

116 BOA. İ. DH. 1223/95748, 11 Ramazan 1308 [20 Nisan 1891].

117 BOA. Y. PRK. MF. 2/63, 21 Receb 1309 [20 Şubat 1892].

118 BOA. İ. TAL. 2/72 (1310/M-178, 25 Muharrem 1310 [12 Ağustos 1892].

1892 (29 Mart 1308) tarihinde tayin edilmiştir.¹¹⁹ 1885-1892 yıllarında fizyoloji muallim muavinliği yapmış olan Hüseyin Hulki bu tayinle fizyolojiden ayrılmıştır.

Resim 13a. *Servet-i Fünun*, “Doktor Hüseyin Hulki Bey” (26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894) 7/169, 97.

Robert Koch'un (1848-1910), tüberküloz basili kültüründen elde ettiği tüberkülünü bilim dünyasına tanıtmamasını takiben tüberkülünün klinik deneyleri başlayınca, tüberkülün hakkında bilgi edinmek amacıyla Berlin'e giden hekimler arasında Hüseyin Hulki de vardı.¹²⁰ Berlin'deki tıbbi kurumları ziyaret etmiş ve gördüklerini bir deftere kaydetmiştir. İstanbul'a döndükten sonra Berlin izlenimlerini önce *Sabah* gazetesinde tefrika etmiş, ardından da *Berlin Hatıratı* adıyla yayınlamıştır. Altı hatıra üzerine düzenlediği Berlin anılarının dördüncü hatirasında, *kimya-yı tıbbi ve fisiolocı ameliyathaneleri* yani biyokimya ve fizyoloji laboratuvarları izlenimleri yer almaktadır. Kendisi gibi Koch'un tüberkülün deneylerine katılmak üzere Berlin'e gelmiş olan Osmanlı hekimleri Feyzi Paşa (Feyzullah İzmidî, 1845-1923) ve İzzet Bey ile birlikte, 18 Aralık 1890 Perşembe günü (6 Kânunuevvel 1306) Berlin Osmanlı Sefareti tabibi Mösyö Rosenthal'in rehberliğinde, aynı binada bulunan biyokimya ve fizyoloji laboratuvarlarını bir görevli eşliğinde gezmiş ve fizyoloji laboratuvarında canlı hayvan deneyleri yapılan bölümü şöyle anlatmıştır: “*Bu bölüm birkaç odadan ibaret olup kimisinde tecrübelerde kullanılacak tavşan ve Hint faresi gibi hayvanlar özel kafeslerde beslenmekte ve diğer odalarda ise deneylerde kullanılmış hayvanlar kafeslerde gözetim altında tutulmaktaydı. Canlı hayvan deneylerinin yapıldığı büyük salonda üzerlerinde hayvanları bağlama ünitesi bulunan özel masalar vardı, bazılarında deney yapılmaktaydı. Bu deneylerden birisi bir köpeğin uyluk atardamarındaki (şiryan-ı fahzi) kan akışının hızını*

119 Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Yurdumuzda Deri Hastalıkları Tarihçesi ve Muallim Dr. Hüseyin Hulki Bey'den Bir Hatıra”, *Dermatoloji Dergisi* (ayrı baskı) 3/8 (1966), 474. Burada yer alan doğum tarihi Hicri 8 Safer 1278'in Miladi takvimdeki karşılığı 16 Ağustos 1861'dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezuniyet tarihi Rumi 8 Mayıs 1301 için verilen 1884 ise yanlıştır. Bu Rumi tarihin Miladi takvimdeki karşılığı 20 Mayıs 1885'tir. Hüseyin Hulki 1884 değil 1885 mezunudur. Benzer şekilde Emraz-ı Cildiye ve Zühreviye Muallim-i Sanisi kadrosuna tayin tarihi Rumi takvime göre 29 Mart 1308'in Miladi karşılığı 10 Nisan 1892'dir, 1891 değildir.

120 Nuran Yıldırım, “Tüberkülünün Keşfi ve İstanbul'daki Yankıları”, *Tarih ve Toplum* 133 (Ocak 1995), 12-20.

artırmak, diğeri ise dil altındaki tükürük bezlerine bitişik habl-ı tablinin (hipoglossal sinirin) elektrik etkisiyle tükürükte nasıl bir değişim meydana getirdiği deneyleri idi. Bu salonda kan gazlarını ölçecek alet (pulse-oksimetre), hayvanların atardamarlarındaki kan akış hızını tayin edecek çeşitli aletler, laboratuvardaki çeşmenin musluğundan gelen su ile hareket eden bir yapay solunum aleti, vücudun çeşitli organlarındaki hareketleri kaydeden çeşitli aletler ve başkaları vardı. Bizi gezdiren yetkili başka bir odada kendisinin icadı olan aletleri gösterdi. Bu aletler kandaki şekeri tahammür (mayalanma) vasıtasıyla tayin edecek bir cam alet ile icabına göre derhal; oksijen (müvellidü'l-humuza), hidrojen (müvellidü'l-ma) ve karbonik asit (hamız-ı karbon) üreten camdan yapılmış üç alet idi.”¹²¹

Hekimbaşızâde Mehmet Muhittin (1871-1938)

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrenciliği sırasında, Şakir Paşanın yanında fizyoloji, ayrıca iç hastalıkları (emraz-ı dahiliye) ve kulak hastalıkları (emraz-ı üzniye) hocalarının yanında fahri olarak çalışmış, 1892 (1308) yılında mezun olmuştur.¹²² Şakir Paşa bahsinde anlatıldığı üzere Şakir Paşa, Eylül 1892’de İran’daki kolera salgınına gönderilen heyette reis olarak görevlendirilmişti.¹²³ Bir makalede, Şakir Paşanın bu görevi nedeniyle İstanbul’dan uzakta olduğu sürede fizyoloji derslerini Muallim Muavini Hekimbaşızade Muhittin’in verdiği ve Şakir Paşa döndükten sonra da 1892 yılında Mekteb-i Harbiye-i Şahane’de bulunan Baytar Sınıfı (Veteriner Hekimliği Okulu) fizyoloji muallim muavinliğine tayin edildiği ileri sürülmüştür.¹²⁴ Oysa 1890-1891-1892 *Salnâmelerinde* fizyoloji muallim muavini olarak Muhiddin adı geçmemekte, Hüseyin Hulki’nin adı yer almaktadır.¹²⁵ Hüseyin Hulki Bey, 10 Nisan 1892 tarihinde frengi ve deri hastalıkları muallim-i saniliğine (ikinci muallimliğine) tayin edilmiştir. Şakir Paşa ise Eylül 1892’de İran’da başlayan kolera salgını nedeniyle İstanbul dışında görevliydi. Hekimbaşızade Muhiddin, 1892’de kısa bir süre fizyoloji dersi vermekle görevlendirilmiş olabilir.

Fenn-i Menâfi’ül-azâ. Tatbikî (Fizyoloji Bilimi. Uygulamalı) adlı iki ciltlik kitabı, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası’nda basılmıştır. 1. cildin kapağında basım yılı olarak yer alan, Nisan 1315/Zilhicce 1316 tarihlerinden Rumi Nisan 1315 tarihi, 13 Nisan-12 Mayıs 1899’a denk gelir. Hicri Zilhicce 1316 tarihinin karşılığı 12 Nisan-11 Mayıs 1899’dır.

121 Hüseyin Hulki, *Berlin Hatıratı* (İstanbul: Dersaadet Karabet Matbaası, 1308/1892), 75-77.

122 Rıza Tahsin, *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 2/95.

123 “Fizyoloji Profesörü Şakir Paşa Merhum”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, 33-34.

124 Sarı, “Hekimbaşı-zâde Dr. Muhiddin Bey (1871-1936)”, 56-66.; Baytar Sınıfı, Ekim 1849’da (1265 Zilkade ortaları) Mekteb-i Harbiye-i Şahane’de açılmış, 1873 (1289) yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye nakledilmiştir. Bu seneden itibaren Baytar Sınıfı’nda ders verenler Devlet Salnâmelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane başlığı altında yer almıştır. 1888 (1304) yılında Mekteb-i Harbiye-i Şahane’ye nakledilen Baytar Sınıfı, 1905 yılında tekrar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye nakledildi. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane birleşip Tıp Fakültesi olunca Baytar Sınıfları yeniden Mekteb-i Harbiye-i Şahane’ye bağlandı (1909). Bkz. Muzaffer Bekman, *Veteriner Tarihi* (Ankara: Ankara Basım ve Cildevi, 1940), 115-118, 130-131.

125 Askeri *Salnâme*. 1307 [1891], 127.; *Devlet Salnâmesi* 1308 [1891], 246.; 1309 [1892], 264.; 1311 [1893], 283.

Bu tarihlere göre 1. cilt Nisan-Mayıs 1899'da basılmıştır. Kitabın 2. cildinde, *Teşrinievvel 1315/Receb 1316* tarihi bulunmaktadır. Rumi *Teşrinievvel 1315* tarihinin Hicri takvimdeki karşılığı kitabın kapağında yazıldığı gibi *Receb 1316* değil *Cemaziyelevvel 1317*'dir. *Hicri Receb 1316*, Miladi takvimde *15 Kasım-14 Aralık 1898*'e karşılık gelir. Bu da 1. cildin basım tarihi olan *Nisan-Mayıs 1899* tarihinden öncedir ki bu mümkün değildir. Kitabın üzerindeki *Receb 1316* tarihi yanlıştır, doğrusu *Cemaziyelevvel 1317* olmalıydı. Buradan 2. cildin yayın tarihinin, *Eylül-Ekim 1899* olduğu anlaşılmaktadır.

Bu fizyoloji kitabının kapağında, “*Mekteb-i Tibbiye-i Şahane’de ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane’de tedris olunur*” ifadesinin bulunduğu ileri sürülmüşse de her iki cildin kapağında da “*Müellifi Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Sınıf-ı Baytariyye Fenn-i Menâfi’ül-âza Muallimi ve Hamidiye Etfal Hastahanesi Tabib-i Fahrîsi*” ifadesi yer almaktadır. Aynı makalede Mekteb-i Tibbiye-i Şahane’den mezuniyet yılı olarak gösterilen 1891 (Şubat 1307) yılı ile deneysel fizyoloji kitabının 1. ve 2. ciltlerinin basım tarihleri olarak verilen Şubat 1891 (1317) ve 1901 (1317) yılları da yanlıştır.¹²⁶

Resim 14. Hekimbaşızâde Mehmet Muhittin Bey. Nuran Yıldırım dijital arşivi

Tespitlerimize göre, 1901 yılında Mekteb-i Harbiye-i Şahane Menafi’ül-âza Muallimi Tabip Sağ Kolağası Mehmet Muhittin Efendi, binbaşı rütbesine terfi etmiştir.¹²⁷ Birkaç yıl sonra, *Sıhhat ve Hayat-ı İslâm* kitabının basımı için Maarif Nezareti’ne verdiği 3 Ekim 1906 tarihli dilekçesini, “*Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi ve Dârülaceze etbba-yı mütehassısasından*

126 Sarı, “Hekimbaşı-zâde Dr. Muhîddin Bey (1871-1936)”, 56-66.

127 BOA. İ. TAL. 266/24 (1319/Ş-119), 17 Şaban 1319 [29 Kasım 1901].

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Fizyoloji Muallimi” ifadesiyle mühürlemiştir.¹²⁸ Kym. Muhiddin Bey 1907 yılında, Şakir Paşanın yanında fizyoloji muallim muavini olarak çalışmaktaydı.¹²⁹ Ertesi sene aynı dersin muallimiydi.¹³⁰ II. Meşrutiyet’in ilanını takiben, Harbiye Nezareti’nin izni ve padişahın iradesiyle Şehremaneti Meclisi azası olmuş,¹³¹ daha sonra, yeni kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti’ne tayin edilmiştir (1911).¹³²

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de Fizyoloji

Şakir Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun olduktan sonra, 1870 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de *Fizyolocya Hocası Muavini* unvanı ile görevlendirilmiş, 1871’de fizyoloji hocası olmuştur.¹³³ Şakir Paşa’nın Paris’te bulunduğu 1874-1876 yıllarında, *Menâfi’ül-azâ Hocası* sıfatıyla fizyoloji derslerini Hüseyin Remzi Bey vermiştir.¹³⁴ Şakir Paşa Paris’ten döndükten sonra fizyoloji muallimliğini üstlenmiş (1879-1887), ayrıca fizyoloji muallimliğine ek olarak, Nahv-ı Fransevi (Fransızca sentaks/sözdizimi) muallimliği de yapmıştır (1883).¹³⁵ Şakir Paşa Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den ayrıldıktan sonra fizyoloji derslerini Behçet Paşa yürütmüştür (1888).¹³⁶ Bu arada fizyoloji eğitimine katkıda bulunan; Mustafa Efendi, Hüseyin Remzi Bey, Kadri Raşit Paşa fizyolojiden ayrılıp başka dersleri üstlenmişler, sadece Talha Yusuf Efendi fizyolojide kalıp Tıp Fakültesi’nde de uzun yıllar çalışmıştır.

Behçet Paşa (ö. 1903)

Behçet Paşanın 3. Rütbe Mecidi Nişanı ile taltif edildiği 14 Mart 1887 tarihli iradede yer alan, “*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de bir hayli vakitten beri fahri olarak emraz-ı ayniye fennini tedris etmekte olduğundan bu hizmetlerine karşılık*” ifadesi, 1887 yılından seneler önce fahri olarak göz hastalıkları dersini vermeye başladığına işaret etmektedir.¹³⁷ Şakir Paşa Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den ayrılınca göz hastalıkları dersi yanında fizyoloji dersleri de 1888 yılından itibaren Behçet Paşa tarafından verilmiştir.¹³⁸ Behçet Paşa on sene sonra, 1898-1901 yıllarına ait *Salnâmelerde*, fizyoloji ve göz hastalıkları (menâfi’ül-azâ ve

128 BOA. MF. MKT. 956/32, 14 Şaban 1324 [3 Ekim 1906].

129 *Devlet Salnâmesi* 1325 [1907], 370-371.

130 *Askeri Salnâme b* 1324 [1908], 1014.

131 Rıza Tahsin, *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 2/95.

132 BOA. DH. MTV. 2/25, 24 Muharrem 1329 [25 Ocak 1911]; Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi için bkz. Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. (İstanbul: Ajansfa, 2010), 45.

133 *Devlet Salnâmesi* 1287 [1870], 131.; 1288 [1871], 129.

134 *Devlet Salnâmesi* 1291 [1874], 125.; 1292 [1875], 129.; 1293 [1876], 131.

135 *Devlet Salnâmesi* 1296 [1879], 117.; 1297 [1880], 401.; 1298 [1881], 272.; 1299 [1882], 272.; 1300 [1883], 190.; 1301 [1884], 375.; 1302 [1885], 397.; 1303 [1886], 323.; 1304 [1887], 310.

136 *Devlet Salnâmesi*.1305 [1888], 236.

137 BOA. İ. DH. 94/4696, 16 Zilkade 1260 [27 Kasım 1860].

138 *Devlet Salnâmesi* 1305 [1888], 236.

emraz-ı ayniye) dersi muallimi olarak yer almaktadır.¹³⁹ Babıseraskeri Sıhhiye Dairesi 1. Şube Müdürlüğü sırasında bu görevi yanında, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de göz hastalıkları ve kliniği (emraz ve seririyat-ı ayniye) muallimliği yapmaktaydı (1898-1899).¹⁴⁰ İstanbul Şehremaneti Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu'nun bulaşıcı hastalıkların okullarda yayılmasını önlemek amacıyla İstanbul'daki bütün okulların hekimler tarafından teftiş edilmesini teklif etmesi üzerine, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Fizyoloji Muallim Muavini Dr. Talat Bey'in *Mekâtib-i Sıhhiye Müfettişi* olarak tayin edilmesi kararlaştırılmıştır (1900).¹⁴¹ 1901-1903 yıllarında yayınlanan *Maarif Salnâmelerinde*, Muallim Behçet Paşa ile Muallim Muavini Talha Beyden başka bir isim bulunmamaktadır.

Resim 15. Behçet Paşa. Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, (İstanbul: İstanbul Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315/1899), 204.

Talha Yusuf (1873-1933?)

1897 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de fizyoloji muallim muavini idi. Aynı okulun göz hastalıkları Muallimi Miralay Behçet Bey, göz ameliyatı olanların her gün pansumanlarını yapacak bir muallim muavinine ihtiyaç olduğunu, fizyoloji muavinleri tarafından ifa edilegelmekte olan bu göreve, bu alanda tecrübesi olan ve bu göreve talip olan Talha Yusuf Efendi'nin maaşına bir miktar zam yapılarak tayin edilmesini talep etmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Müdüriyeti'nin uygun bulması üzerine, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa 20 Ocak 1898 tarihli yazısıyla Maarif Nezareti'nden gereğinin yapılmasını talep etmiş, fakat Maarif Nezareti bütçe yetersizliği nedeniyle zam yapılmasının mümkün olmadığını bildirmiştir.¹⁴² Zeki Paşa bir süre sonra Talha Yusuf Efendi'nin ek görevle göz hastalıkları muavinliğine tayin talebini yenilemiş, bu defa müsabaka imtihanında liyakati anlaşıldıktan sonra tayin edilmesi gündeme gelmiştir. Ancak Maarif-i Umumiye Muhasebeciliği 4 Ekim 1898 tarihli yazısıyla Talha Yusuf Efendi'nin müsabaka imtihanı

139 *Maarif Salnâmesi*. 1316 [1898], 548.; 1317 [1899], 585.; 1319 [1901], 84.

140 Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, (İstanbul: İstanbul Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315/1899), 204.

141 BOA. MF. MKT. 450/36, Leff.7, 20 Muharrem 1317 [31 Mayıs 1899].

142 BOA. MF. MKT. 386/5, 24 Ramazan 1315 [16 Şubat 1898].

yapılmadığı için atanmadığını bildirmiştir.¹⁴³

Resim 16. Talha Yusuf Bey. Nuran Yıldırım Arşivi

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa, iyi hizmetleri nedeniyle Talha Yusuf'a, *Mecidi Nişanı* verilmesini teklif etmişse de bu nişanın verildiğine dair bir kayıt bulunamamıştır.¹⁴⁴ İyi hizmetleri nedeniyle Talha Yusuf'un *Rütbe-i Salise* (binbaşı rütbesine denk gelen sivil rütbe) ile taltif edilmesi teklif edilmiştir (1900).¹⁴⁵ Ertesi sene Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de göz kliniği (seririyat-ı ayniye) muavinliğine sınavla bir muallim muavini tayin edilinceye kadar, daha önce göz hastalıkları kliniğinde hizmet etmiş olan Talha Yusuf Efendi, ek olarak 200 kuruş maaşla vekâleten tayin edilmiştir (21 Mart 1900).¹⁴⁶ Talha Yusuf Efendi, 1898-1902 yıllarında Behçet Paşanın, 1903 yılından sonra da Kadri Raşit Paşanın muavinliğini yapmıştır.¹⁴⁷

II. Meşrutiyet'ten sonra, devlet memurlarının siyasetle uğraşması yasaklanmışken, İstanbul Polis Müdüriyeti, Tıp Fakültesi Fizyoloji Muallimi Talha Yusuf Bey'in, Fındıklı İttihat ve Terakki Kulübü'nde siyasi konularda konferanslar verdiğini hatta bu kulübün idare heyetine başkanlık yapmakta olduğunu tespit etmiş, Dahiliye Nezareti durumu Maarif Nezareti'ne bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir.¹⁴⁸

Talha Yusuf Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda faaliyete geçirilen 200 yataklı *Gelibolu Hilal-i Ahmer Hastanesi* başhekimliğine tayin edilmiştir (2 Mayıs 1915). Hastane ağır yaralıları kabul ettiği için cepheden; bomba, şarapnel, obüs ile açılmış geniş ve derin yaralılar

143 BOA. MF. MKT. 422/90, 27 Cemaziyelahir 1316 [12 Kasım 1898].

144 BOA. DH. MKT. 2227/113, 23 Rebiülevvel 1317 [1 Ağustos 1899]

145 BOA. DH. MKT. 2413/86, 16 Cemaziyelahir 1318 [11 Ekim 1900].

146 BOA. MF. MKT. 501/49, 3 Muharrem 1318 [22 Nisan 1901].

147 *Maarif Salnâmesi*. 1316 [1898], 548-549.; 1317 [1899], 585, 587.; 1319 [1901], 84, 86.; 1321 [1903], 84-85.

148 BOA. DH. MTV. 17/40, 22 Muharrem 1331 [1 Ocak 1913].

getiriliyordu. Gayet vahim mafsâl yaraları genellikle şifa ile sonuçlanmaktaydı. Talha Yusuf Bey İstanbul'a gönderdiği raporda hastanedeki tıp öğrencilerinin gayret ve başarılarına dikkati çekip maaşlarına zam yapılmasını istemişti. Gündüzleri hastanede çalışan hekimler ve personel, geceleri sabaha kadar Gelibolu limanına getirilen yaralıların pansumanlarını kontrol edip değiştiriyordu. Savaş şartları ağırlaşınca hastane Şarköy'e taşınmış ve 9 Mayıs-13 Temmuz 1915 tarihleri arasında Şarköy'de faaliyet göstermiştir.¹⁴⁹

Resim 17. Baştabip Dr. Talha Yusuf, Gelibolu Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde bir operasyonu izlerken (sağdan 2.). Dr. Necmettin Özçelik arşivi

Cumhuriyet'ten sonra Talha Yusuf Bey, 4 Mayıs 1926 tarihinde, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal, Başvekil İsmet (İnönü) ve Maarif Vekili Mustafa Necati imzasıyla Maarif Vekâleti'ne gönderilen üçlü kararname ile Tıp Fakültesi fizyoloji dersini vermek üzere serbest müderris kadrosuna tayin edilmiştir.¹⁵⁰ Daha sonra 8 Aralık 1928 tarihinde üçlü kararname ile Tıp Fakültesi'nde boş bulunan daimî müderris kadrosuna atanmıştır.¹⁵¹

İncelediğimiz kaynaklar, Talha Yusuf Bey'in 1898-1903 yıllarında Göz Kliniği Muallimi ve Fizyoloji Muallimi Behçet Paşanın yanında her iki dersin muallim muavinliğini yaptığına işaret etmektedir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de fizyoloji muallimi olduktan sonra yeni kurulan Tıp Fakültesi fizyoloji muallimliğine nakledilmiş (1909), burada Kemal Cenap Bey'in gölgesinde, bilimsel araştırma ve yayın yapmadan emekli oluncaya kadar fizyoloji müderrisliği ile eğitim faaliyetlerini yürütmüştür (1932). Öğrencilerinden Gen. Dr. Kemal Özbay; "*Fizyoloji dersinin muavini Talha Bey, şişman, kırmızı yüzlü, biraz da hiddetli bir zat idi. Nâdiren ders verir; sınavlarda hocanın yanında ve geri tarafında oturur; deney hayvanları*

149 Nuran Yıldırım. *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2014, s. 177-179,182.

150 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11.1.0 / 24. 18. 4, 4 Mayıs 1926.

151 BCA. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, 30.11.1.0 / 44. 38. 20, 8 Aralık 1928.

ve özellikle Pavlov tecrübesi için beslenen köpeklerin bakımıyla ilgilenirdi. Öğrencilerin bu zattan herhangi bir istifade sağladığı şüpheli idi.” ifadesiyle silik kişiliğine işaret etmiştir.¹⁵²

Kadri Raşit Anday (1875-1949)

Ecza Müfettişi Kym. Raşit Bey’in oğludur. Haziran 1888’de Mekteb-i İdadi-i Tıbbi’ye (Askeri Tıp Lisesi) kaydolmuş buradan mezun olup 18 Mart 1891’de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye geçmiştir. II. Abdülhamid yönetimine muhalif öğrencilere uygulanan baskılar nedeniyle Fransa’ya firar etmiştir (11 Kasım 1894). Ertesi sene Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa; Hüsnü Şakir, Kadri Raşit, Cemil Zeki, Refik Hasan, Nazım Ahmet, Rıza Abdullah, Ali Vefa, Şemsettin Ataullah ve Ferit Efendi adlı öğrencilerin çeşitli tarihlerde Paris’e firar ettiklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Seraskerlik, Dahiliye Nezareti’ne; Padişahın lütuf ve kadrini takdir etmeyerek yurtdışına kaçan bu öğrencilerin, Osmanlı Devleti’nde askeri ve sivil hizmetlerde çalıştırılmamak üzere kayıtlarının silinmesi ve giriş tarihlerinden firar ettikleri tarihe kadar devletçe karşılanan masraflarının velilerinden alınması yolunda irade çıktığını bildirmiş ve gereğinin yapılmasını istemiştir (18 Haziran 1895).¹⁵³ Dahiliye Nezareti durumu, Umum Devair-i Vilâyât ile Elviye-i Müstakille’ye bildirmiş ve gereğinin yerine getirilmesini emretmiştir (31 Temmuz 1895).¹⁵⁴

Paris Tıp Fakültesi’ne kaydolan Kadri Raşit öğrenciliği sırasında, sabahları dönemin ünlü çocuk hekimleri, Jacques Joseph Grancher (1843-1907) ve Bernard Jean Antonin Marfan’ın (1858-1942) yanında çalışarak iç hastalıkları ve çocuk hastalıkları alanlarında tecrübe sahibi olmuştur. Öğrenciliği ve klinik eğitimi sırasında, anafilaksi üzerindeki çalışmaları nedeniyle 1913 yılında Nobel ödülüne layık görülmüş olan, Claude Bernard’ın öğrencisi fizyoloji bilgini Charles Robert Richet’nin (1850-1935) fizyoloji laboratuvarında deneylere katılmış,¹⁵⁵ genç yaşında girmiş olduğu bu çevre gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

II. Abdülhamid, Paris’e kaçan öğrencilerin dönüşlerinde sivil ve askeri hizmetlerden mahrum olacaklarını ve kendilerine yapılan masrafin ailelerinden tazmin edileceğini emretmiş olmasına rağmen, arşiv belgeleri Paris’teki öğrencilere Talebe-i Osmaniye Nazırı Feridun Bey kanalıyla her ay 300 frank gönderildiğine, üstelik mezuniyet tezi masraflarıyla

152 Dölen, “Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü’nün gelişimi (1909-1933)”, 1/220.

153 BOA. DH. MKT. 2069/80, 24 Zilhicce 1312 [18 Haziran 1895]. Kadri Raşit’in bu belgede bulunan künyesi şöyledir, “Şehzadebaşı’nda Ebulfazl Mahallesinde Mahmut Efendi sokağında 12 numarolu hanede ecza müfettişlerinden Kym. Raşit Beyin mahdumu, kısa boylu beyaz çehreli mai gözlü Kadri Efendi, sinn [yaş] 16 [o tarihte 20 yaşındaydı]. İdadi’ye [lîseye]duhulü Haziran 1304 [Haziran 1888], Tıbbiye’ye nakli 7 Mart 1307 [18 Mart 1891], Paris’e tarih-i firarı, 30 Teşrinievvel 1310 [11 Kasım 1894]”

154 BOA. DH. MKT. 404/57, 8 Safer 1313 [31 Temmuz 1895].

155 Aykut Kazancıgil – H. Hüsrev Hatemi, “Türkiye’de Fizyoloji Bilimi ve Kemal Cenap Berksoy”, *Tarih ve Toplum*, 51 (Mart 1988), 144.

dönüş harcırahlarının da ödendiğine işaret etmektedir.¹⁵⁶ Örneğin II. Abdülhamid'in, 26 Nisan 1900 tarihli iradesi ile Kadri Raşit Efendi'nin zaruri masraflarına harcanmak üzere, Talebe-i Osmaniye Nazırı (Osmanlı Öğrencileri Nazırı) Feridun Bey'e 750 frank gönderilmesini emrettiği Hariciye Nezareti'ne bildirilmiş,¹⁵⁷ 30 Nisan 1900'de Maliye Nezareti'nden bu paranın gönderilmesi istenmiş,¹⁵⁸ 750 frank karşılığında 3250 kuruşun 1900 senesi atıyye-i seniyye¹⁵⁹ tertibinden ödenmesine karar verilmiştir.¹⁶⁰ Kısa bir süre sonra Babîâlî'den Sadaret'e gönderilen yazıdan, Talebe-i Osmaniye Nazırı Feridun Bey'in Kadri Raşit Efendi'nin eğitimini tamamlayarak, “*eser-i risale-i imtihanıyesi alâ derecesine vasıl olmuş olduğundan*”, mezuniyet tezinin hazırlanması için yapacağı tecrübelerde kullanılacak hayvanlar ve tıbbi maddelerin tedariki, tezin basılması ve üniversite tarafından kaydının yapılması için gereken 750 frank kadar zaruri masrafın hükümet tarafından ödenmesini talep ettiğini öğreniyoruz. II. Abdülhamid 14 Mayıs 1900 (1 Mayıs 1316) tarihli iradesiyle bu paranın Kadri Raşit Efendi'ye ödenmesini emredince, Bank-ı Osmani Müdürüyeti'ne, Kadri Raşit Efendi'ye verilmek üzere Feridun Bey'e 750 frank gönderilmesi tebliğ edilmiştir.¹⁶¹ Resmi daireler arasında geçen yazışmaların ardından Kadri Raşit Efendi'ye, tez masrafı, birikmiş maaşları, alet edevat ücreti ve dönüş harcırahı olarak, atıyye-i seniyye tertibinden padişahın ihsanı olarak toplam 2600 frank karşılığında 10.267 kuruş ödenmiştir.¹⁶² Kadri Raşit Efendi'nin fizyoloji ile ilgili mezuniyet tezi, *Metabolisme du cholere cause l'organisme* (These de Paris, 1900) adıyla yayınlanmıştır.¹⁶³

156 1900 yılında mezun olan Kadri Raşit Efendi'ye, Şubat 1901 maaşı olarak 300 frank ödenmesi istenmiştir. BOA. DH. MKT. 2483/6, 23 Muharrem 1319 [12 Mayıs 1901].

157 BOA. İ. HUS. 81/116 (1317/Z-61), 25 Zilhicce 1317 [26 Nisan 1900].

158 BOA. BEO. 1477/110770, 29 Zilhicce 1317 [30 Nisan 1900].

159 Atıyye-i seniyye: padişahın nakit ihsanı, bahşışı. Bk. Feridun Emecen, “Atıyye-i Seniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/64.

160 BOA. BEO. 1488/111548, 15 Muharrem 1318 [15 Mayıs 1900].

161 BOA. DH. MKT. 2362/95, 21 Safer 1318 [20 Haziran 1900].

162 BOA. Y. A. HUS. 114/18, 18 Cemaziyelahir 1319 [2 Eylül 1901].

163 Esin Kâhya, “Fransa’da İhtisas Yapmış Olan Türk Hekimlerinin Bazıları”, *Cumhuriyet’in 60. Yıl Armağanı*, (Ankara, 1987), 248.

Resim 18. Kadri Raşit Paşa. Nuran Yıldırım Dijital Arşivi

Diplomasını aldıktan sonra 25 Ekim 1900 (12 Teşrinisani 1316) tarihinde İstanbul'a dönen Kadri Raşit Efendi Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ne tayin edilmiş, Dahiliye Nezareti Seraskerlikten göreve başlama tarihinin bildirilmesini istemiştir.¹⁶⁴ Fakat Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde göreve başladığına dair bilgi bulamadık. Anılarında da Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nden söz etmez. Bu göreve başlamadan Behçet Paşanın vefatıyla boşalmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallimliğine talip olduğunu tahmin etmekteyiz. Esasen anılarında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa ile görüşerek, Paris'te uzun süre fizyoloji ile meşgul olduğunu, fizyoloji çalışmalarının Paris Tıp Fakültesi'nden sorulup öğrenilebileceğini ifade ettiğini ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji derslerine talip olduğunu anlatmıştır. Paris Tıp Fakültesi Dekanlığından, fizyoloji laboratuvarında çalışıp çalışmadığı ve fizyoloji ilmine vakıf olup olmadığı sorulmuş, olumlu yanıt gelince, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallim muavinliğine tayin edilmiştir.¹⁶⁵ Bu göreve tayin tarihine ulaşamadık. Haziran 1902'de Darülaceze'deki çocuklara bakmak için verdiği dilekçede, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye muallimlerinden olduğunu ve çocuk hastalıkları ihtisası yaptığını belirtmiştir.¹⁶⁶ Buradan 1902 yılında görevde olduğu anlaşılmaktadır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallimi Kolağası Kadri Raşit adı, 1903 *Maarif Salnâmesi*'nde yer almaktadır.¹⁶⁷ Fizyoloji derslerine başladıktan sonra gayri resmi olarak seririyat-ı etfal (çocuk kliniği) muallimliği de yapmıştır. Nitekim 1904 yılında *Selâse* rütbesine yükseltildiğini bildiren Padişah iradesinde, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye emraz-ı etfal ve fizyoloji muallimi* unvanıyla anılmıştır.¹⁶⁸

Kadri Raşit Bey'in 1902'de Darülaceze'deki çocuklara bakmak için vermiş olduğu dilekçeden yıllar sonra, Darülaceze Müdüriyeti 10 Mart 1906'da ırzahane (lakitahane/kreş) ve yetimhanede bulunan 75 çocuğun daima gözetim altında bulundurulması ve hastalananların bir mütehasıs tarafından tedavileri için, Emraz-ı Etfal Muallimi Kadri Raşit Paşanın Darülaceze'ye devam etmesini talep etmiş, Dahiliye Nezareti 22 Mart 1906 günü Kadri Raşit Bey'in fahri olarak devamının uygun görüldüğünü bildirmiştir.¹⁶⁹ Kadri Raşit Bey Darülaceze kreşindeki çocukların gelişimlerinin takibi için her gün tartılmasını ve günlük müşahede kayıtları tutulmasını usul haline getirmiştir.¹⁷⁰

164 BOA. DH. MKT. 2499/3, 29 Safer 1319 [17 Haziran 1901].

165 Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye bağlı olduğu için Zeki Paşanın onayı gerekmekteydi.
166 BOA. DH. MKT. 518/13, 27 Safer 1320 [5 Haziran 1902].

167 *Maarif Salnâmesi*'nde, 1903 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye fizyoloji muallimi Kolağası Kadri Raşit yer almaktadır. Bkz. *Maarif Salnâmesi*, 1321 [1903], 83. Diğer senelere ait salnâmelerde adı bulunmamaktadır.

168 BOA. İ. TAL. 324/64 (1321/ZA-141), 20 Zilkade 1321 [7 Şubat 1904].

169 BOA. DH. MKT. 1061/7, 26 Muharrem 1324 [22 Mart 1906].

170 Nuran Yıldırım, "Darülaceze'de Çocuk Bakımı ve Eğitimi Lakita Dairesi ve Yetimhane, İlkokul, İmalathaneler", *Toplumsal Tarih*, Sayı. 264 (2015), 27.

Kadri Raşit Paşa¹⁷¹ anılarında fizyoloji derslerini Meşrutiyet'in ilanına kadar yürüttüğünü, Osmanlı Dârülfünunu Tıp Fakültesi kurulunca fizyoloji müderrisliğine talip olduğunu beyan etmiş ve fizyolojiden neden ayrılmak zorunda kaldığını şöyle anlatmıştır; O sırada Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de fizyoloji muallimi olan Dr. Kemal Cenap Bey de Tıp Fakültesi fizyoloji müderrisliğine aday olunca müderrislerin ve muallimlerin oylarıyla Kadri Raşit Paşa seçilmiş, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arası iyi olmadığından fizyoloji müderrisliği onaylanmamıştır. Bunun üzerine Kadri Raşit Paşa lehine oy veren müderrisler; Tıp Fakültesi Reisi (Dekan) Opr. Cemil Paşa (Topuzlu, 1866-1958), Süleyman Numan Paşa (1868-1925), Âsaf Derviş Paşa (1868-1928), Âkil Muhtar (Özden, 1877-1949), Tevfik Recep (Örensoy, 1875-1951), Orhan Abdi (Kurtaran, 1878-1948) ve Ziya Nuri Paşa (Birgi, 1872-1936) bu kararı protesto için istifa etmişler, bu protesto istifasına çok kızan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi, istifa eden müderrislere istifalarını geri almazlarsa Divan-ı Harbe verileceklerini bildirince istifalarını geri almışlar ve Kemal Cenap Bey fizyoloji müderrisliğine tayin edilmiştir¹⁷².

Boşta kalmış olan Muallim Dr. Kadri Raşit Paşa, 1909-1910 yılında tıp öğrencilerinin çocuk hastalıkları klinik eğitimlerini yürütmek üzere, aynı sene eğitim hastanesi olarak seçilmiş olan Hamidiye Etfal Hastanesi'nin çocuk hastalıkları kliniğinde görevlendirilmiştir.¹⁷³ Daha sonra Padişahın iradesiyle 1 Haziran 1918 tarihinde Tıp Fakültesi'nde yeni kurulan emraz-ı etfal (çocuk hastalıkları) müderrisliğine tayin edilmiştir.¹⁷⁴ Bu tarihten önce süt çocuklarına kadın-doğum mütehassısları bakıyordu. Diğer yaş guruplarındaki çocukları ise dahiliye uzmanları tedavi etmekteydi. Kadri Raşit Paşa, çocuk hastalıklarını ayrı bir uzmanlık dalı olarak tanıtip, ilk çağdaş çocuk hastalıkları kliniğini kurarak bu dalın öncüsü olmuştur.

Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi'nde Fizyoloji, 1905-1918

Amerikalılar ve Fransızlar misyonerlik faaliyetleri kapsamında Orta Doğu'da iki tıp okulu açtılar. Amerikalılar, *Suriye Protestan Koleji*'ne (günümüzde Beyrut Amerikan Üniversitesi) bağlı olarak, *Beyrut Amerikan Tıp ve Eczacılık Mektebi*'ni (Günümüzde Beyrut Amerikan Üniversitesi) kurdu (1866). Fransızlar da yine Beyrut'ta, *St. Joseph Tıp ve Eczacılık Mektebi*'ni (günümüzde Université Saint-Joseph de Beyrouth) faaliyete geçirdi (1874). Bu okullardan mezun olan hekimler, dış hekimleri, hemşireler ve diğer sağlık görevlileri çeşitli şehirlerde misyona bağlı olarak açılan hastaneler, dispanserler ve eczanelerde görevlendirilmekteydi. Misyonerlerin sağlık faaliyetleri, sağlık hizmetlerine erişimi olmayan yoksul halk tarafından memnuniyetle karşılanıyordu. Bunu dikkate alan Osmanlı Devleti,

171 *Mirmiran* / sivil paşalık rütbesine sahip olduğu için *Paşa* unvanı ile anılırdı.

172 “Kadri Raşit Anday Hatıraları”, *Canlı Tarihler*, 26. Fasikül, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947), 86-89.; “Kadri Raşit Paşa”. *İstanbul Seririyatı*, XXXI/1 (Ocak 1949), 3-5.

173 BOA. ML. EEM. 732/8, 16 Şubat 1324 [1 Mart 1909].; HH.İ. 198/31, 15 Safer 1327 [8 Mart 1909].

174 BOA. İ. DUİT. 54/79, 21 Şaban 1336 [1 Haziran 1918].

Şam'da bir tıp okulu açmaya karar verdi.¹⁷⁵ 31 Ağustos 1903 günü törenle faaliyete geçen Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi, Salihye'deki Ziver Paşa Konağı'nda eğitime başladı.¹⁷⁶ Klinik dersler Şam Hamidiye Gureba Hastanesi'nde yapılmaktaydı. Okul gelişimini sürdürmekteyken, 1911'de yürürlüğe giren *İstanbul Dârülfünunu Talimat* (İstanbul 1329), 1. maddesinde yer alan, “*Vilâyât tıbbiye ve hukuk mektepleri İstanbul Dârülfünun'a merbuttur*” ifadesiyle Dârülfünun'a bağlandı. 18 Mayıs 1915 tarihli bir belgede, *Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Şam Tabip ve Eczacı Şubeleri* anteti yer almaktadır.¹⁷⁷ 5 Mart 1916'da yürürlüğe giren, *Dârülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi*'nin, “*Vilâyât Mekâtib-i Tıbbiyesi*” başlığı altında yer alan 80. maddesine göre, Şam Tabip ve Eczacı Şubelerinin müdürlerini bu okulların muallimleri arasından Tıp Fakültesi Müderrisler Meclisi seçecek, Maarif Nezareti tayin edecekti. Müdürler eğitim konularında Tıp Fakültesi Reisine (Dekanına) bağlıydılar, yıllık bütçeleri Tıp Fakültesi'nde incelenip kabul edildikten sonra Maarif Nezareti'ne bildirilecekti. Eğitim heyetinin seçimi, tayini ve görevleri bu nizamname hükümlerine göre yürütülecekti.¹⁷⁸ Böylece, *Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Şam Tabip ve Eczacı Şubeleri*, yasal statülerine kavuşmuştur. İlk mezunlarını 1909 yılında veren okul (10 hekim, 24 eczacı), 1914 yılında tamamlanan binasına nakledildikten hemen sonra, Birinci Dünya Savaşı başlayınca eğitimine ara vermiş, 1915 sonunda Beyrut'a nakledilmiş, savaş nedeniyle Osmanlı Devleti'nin el koymuş olduğu Fransızlara ait *St. Joseph Tıp ve Eczacılık Mektebi* binasında, *Beyrut Osmanlı Tıbbiyesi* adıyla,¹⁷⁹ eğitimine devam etmiş ve Beyrut'un işgali üzerine 4 Ekim 1918 tarihinde kapatılmıştır.¹⁸⁰

Maarif Nezareti'nin Mabeyn'e göndermiş olduğu, 12 Temmuz 1903 tarihli yazı ekinde verilen ders programında fizyoloji 3. senede okutulacak dersler arasında yer almaktadır.¹⁸¹ Bu nedenle ilk fizyoloji muallimi, fizyoloji dersinin verilmeye başlandığı 1905 yılında tayin edilmiştir. Fizyoloji muallimliğine tayin edilen Tbp. Yzb. Mehmet Sait Efendi'nin İstanbul'dan görev yeri Şam'a gitmesi gecikince, fizyoloji derslerini askeri hastane hekimlerinden Yzb. Abdullah Efendi, asli kişi gelince görevi sona ermek şartıyla ve yarım muallim maaşıyla, vekaleten atanmıştır. Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi Müdürü İsmail Hakkı Bey, Maarif Nezareti'ne çektiği telgrafta Mehmet Sait Efendi'nin acilen gönderilmesini istemiştir.¹⁸² Birkaç ay sonra okul müdürü, 1. sınıftaki fizik ve kimya derslerinde lazım olan alet edevat

175 Aslı Tuna, *Şam Mekteb-i Tıbbiyesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 21.

176 Ekmeleddin, İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 35-43.

177 BOA. MF. ALY. 80/25, 4 Receb 1333 [18 Mayıs 1915], Leff 1.

178 “Dârülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi”, *Takvim-i Vekayi*, sekizinci sene, no. 2467, 8 Cemaziyevvel 1334 ve 1 Mart 1332 [13 Mart 1916].

179 Beyrut Osmanlı Tıbbiyesi'ne giriş şartlarının gazetelerle ilanı, BOA. MF. MKT. 1227/117, 4 L. 1335 [24 Temmuz 1917]

180 İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri*, 35-43.

181 BOA. Y. MTV. 247/129, 16 Rebiülahir 1321 [12 Temmuz 1903].

182 BOA. MF. MKT. 888/21, 14 Şaban 1323 [14 Ekim 1905].

için padişahın izniyle tahsis edilen 380.000 kuruşun 190.000 kuruşunun harcandığını bildirmiş, kalan para ile anatomi ve fizyoloji dersleri için gereken alet ve edevatın sipariş edilmesini talep etmiştir.¹⁸³ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Zeki Paşa, Maarif Nezareti'ne gönderdiği 12 Aralık 1907 tarihli yazısıyla, aslen Şamlı olan Tbp. Yzb. Mehmet Sait Efendi hakkında gelen şikayetler üzerine yürütülen tahkikat sonunda, Mehmet Sait Efendi'nin; hafifmeşrep, üstüne vazife olmayan işlere karışan ve kötü şöhretli bir kişi olduğunun anlaşıldığını bildirmiştir. 25 Nisan 1905 tarihinde ek olarak okulun ders nezaretine tayin edilmiş olan Tbp. Yzb. Mehmet Sait Efendi'nin bu önemli görevi, yaşı ve tecrübesizliği nedeniyle yürütemeyeceğinin anlaşıldığını, kendisine edilen nasihatleri dikkate almadığından okulda kalmasının uygun görülmediğini bildirip, fizyoloji muallimliğine eğitimini Lyon'da tamamlamış olan Şam Tıbbiyesi emraz-ı hariciye (cerrahi) Muallimi Bnb. Mustafa Efendi'nin atanmasını önermiştir. Bunun üzerine, Tbp. Yzb. Mehmet Sait Efendi azledilmiş ve 21 Kasım 1907 tarihinde okul ile ilişkisi kesilmiştir. Fizyoloji dersine vekâleten tayin edilen seririyat-ı ayniye (göz hastalıkları kliniği) muallimi Yzb. Abdullah Efendi 22 Kasım 1907 günü görevine başlamıştır.¹⁸⁴ Ertesi sene Zeki Paşa, Maarif Nezareti'ne gönderdiği 16 Ağustos 1908 tarihli yazısıyla; Sınavla okulun fizyoloji muallimliğine tayin edilmiş olan Tbp. Kolağası Mehmet Sait Efendi'nin azli hakkında bir karar bulunmadığını, fizyoloji muallimliği için açılan sınava talip olan yeni mezunlardan biri seçilse dahi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Fizyolojihanesi'nde pratik eğitimini tamamlayıp sınav kazandıktan sonra fizyoloji muallimliğine tayin edilmiş olan Mehmet Sait Efendi kadar başarılı olamayacağını, bu nedenle fizyoloji muallimliği için sınav açılmasından vazgeçilmesi ve Mehmet Sait Efendi ile anlaşma imzalanması gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Mehmet Sait Efendi 16 Eylül 1908'de yeniden fizyoloji muallimliğine tayin edilmiştir.¹⁸⁵ Tayinini izleyen günlerde bir dilekçe vererek, ailesine ait bir çarşının düşük hakan II. Abdülhamid tarafından gasp edilmiş olduğunu ve geri almak için uğraştığını bildirip görevine başlamak için 20 gün izin istemiş, Maarif Nezareti bu izni vermiştir.¹⁸⁶ Bu belgeler Mehmet Sait Efendi'nin 1905-1907 yıllarında fizyoloji muallimliği yaptığına, azledilince görevinin vekaleten Yzb. Abdullah Efendi tarafından yürütüldüğüne ve 1908 sonlarında fizyoloji muallimliğine iade edildiğine işaret etmektedir. 1909 yılında Fizyoloji Muallim-i Sanisi idi.¹⁸⁷ 1913 yılında fizyoloji dersine yeterince hâkim olamadığı gerekçesiyle azledilince okul müdürü Hasan Reşad Bey (Sığındım) vekâleten fizyoloji derslerini okutmakla görevlendirilmiştir.¹⁸⁸ Şam Tıbbiye-i Mülkiyesi Beyrut'a taşındığı yıl fizyoloji derslerini vermekteydi (1916).¹⁸⁹

183 BOA. MF. MKT. 916/19, 14 Muharrem 1324 [10 Mart 1906].

184 BOA. MF. MKT. 1028/18, 7 Zilkade 1325 [12 Aralık 1907].

185 BOA. MF. MKT. 1097/39, 9 Muharrem 1327 [31 Ocak 1909].

186 BOA. MF. MKT. 1162/71, 9 Şevval 1328 [14 Ekim 1910].

187 İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri*, 52.

188 Tuna, *Şam Mekteb-i Tıbbiyesi*, 44, 50, 94-97, 105.

189 İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri*, 58-59.

Hikmet Bey 1913 yılında fizyoloji muallim muavini, 1914 kadrosunda fizyoloji muallimi, Halid Efendi de muallim muavini olarak yer almaktadır.

Sait Cemil (Yiğit, 1875-1932)

Sait Cemil Bey Şam'da doğmuş, ilk-orta-lise eğitimlerini orada tamamlayıp Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girmiş, mezun olduktan sonra bir müddet frengi mücadelesini yürütmekte olan Düring Paşa (Ernst von Düring,1858-1944) ile birlikte Tosya'da bulunmuştur. 1909 yılında Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi Fizyoloji Muallim-i Sanisi idi.¹⁹⁰ Fizyoloji derslerinde insan ve bitkilerin yaşamsal fonksiyonlarını anlatmaktaydı. Öğrencileri tarafından tutulan ders notları *Fiziologia-i Umumi* ve *Fiziologia-i Hususi* adlarıyla yayımlanmıştır.¹⁹¹ Fizyoloji dersine yeterince hâkim olamadığı gerekçesiyle bu görevinden azledilmiştir (1913).¹⁹² Bir yayında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Berlin'e gidip Prof. Dr. Raymond'un yanında adale fizyolojisi hakkında bir araştırma yaptığı, savaş sürerken İstanbul'a dönüp; Tarabya, Yeniköy ve Beylerbeyi Hastanelerinde başhekimlik, Mütareke yıllarında da Haydarpaşa Askeri Hastanesi dahiliye şefliği, vefatından kısa bir süre önce de Dış Tababeti Mektebi Müdürlüğü yaptığına işaret edilmiştir.¹⁹³ Cumhuriyet'ten sonra Dârülfünun Tıp Fakültesi'nde fizyoloji müderrisliğine tayin edilmiştir (4 Mayıs 1926).¹⁹⁴ 1920-1930 seneleri arasında Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanan çalışmalarını; *Zatî Mesai (Tetkikler ve Notlar, 1920-1930)*. *Travaux Originaux (Études et Notes, 1920-1930)* (İstanbul, Şirketi Mürettibiye Matbaası, 1932) adıyla yayımlamıştır.

Resim 19. Sait Cemil. Nil Sarı - Burhan Akgün - Ümit Emrah Kurt. *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Dârülfünun Tıp Fakültesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2011), 137.

190 İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri*, 52.

191 Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi* (İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1948), 323.

192 Tuna, *Şam Mekteb-i Tıbbiyesi*, 44, 50, 94-97, 105.

193 Arın Namal, "Muallim Dr. Sait Cemil (Yiğit) (1875-1932)", *Ülkemizin İlk Dışhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dışhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*, ed. Arın Namal vd., (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2008), 87-94.

194 Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 030.11.1.24.18.2, 4 Mayıs 1926.

Hasan Reşat Sığındım (1884-1971)

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den 1905 yılında mezun olur olmaz, frengi ve deri hastalıkları ihtisası yapmak üzere Dr. Celal Muhtar'ın (Özden) kliniğine girmiş, ihtisası bitince bu kez fizyoloji ihtisası için Almanya'ya gönderilmiştir (1909). Burada bir taraftan fizyoloji kurslarına ve laboratuvarına diğer taraftan da deri hastalıkları servisine devam etmiştir. Hamburg Sankt-Georg Hastanesi'nde Eduard Dr. Arning'in (1855-1936) yanında henüz uzmanlık öğrenimi gören genç bir hekim iken, o güne değin bilinmeyen ve o dönemde monositer lösemi (Leucemie monocytaire) adı verilen bir lösemi tipini tanımlayarak Victor Schilling (1883-1960) ile birlikte tıp dünyasına tanıtmıştır (1913).¹⁹⁵ Bir süre Paris'te St. Louis Hastanesi'ne devam ettikten sonra Şam Tıbbiyesi müdürlüğüne atanmıştır. O sırada Fizyoloji Muallimi Said Cemil'in görevine son verildiğinden vekâleten fizyoloji derslerini yürütmüştür (1913). Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi, Beyrut'a taşındığında fizyoloji muallimi idi (1916).¹⁹⁶ Aynı yıl naklen, Dârülfünun Tıp Fakültesi fizyoloji muallimliğine tayin edildiye de fizyoloji dersi değil deri hastalıkları kliniğinde ders vermekle görevlendirilmiştir. Bu durumun açıklığa kavuşturulması için Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini'ne başvurunca fizyoloji ile kâğıt üzerindeki irtibatı kesilip, 4 Mayıs 1926'da deri hastalıkları ve frengi kliniği muallim muavinliğine tayin edilmiştir.¹⁹⁷ Üniversite Reformu'nda kadro dışı kalan Hasan Reşat Sığındım, Afgan Hükümeti'nin çağrısını kabul ederek gittiği Kâbil'de kurmuş olduğu tıp fakültesinin fahri dekanlığını yapmıştır (1933-1938). Yurda döndükten sonra emekli oluncaya kadar Haydarpaşa Numune Hastanesi cildiye mütihassıslığında çalışmıştır (1941-1954).¹⁹⁸

195 Yücel Tangün, “Kanbilimci Gözüyle 100. Yılında Hasan Reşat Sığındım'ın İlk Akut Monositik Lösemi Olgusu”, <http://kanbilim.com/?p=2329> Erişim. 22 Ekim 2022.

196 İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri*, 58-59.

197 BCA. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11.1.0 / 24.18. 4, 4 Mayıs 1926

198 Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, 200; Cevat Sargın, “Prof. Dr. Reşat Sığındım”, *Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi* 1 (1964), 114-116.; Sırrı Akıncı, “Kaybettiğimiz Büyük Hekim Prof. Dr. Hasan Reşat Sığındım”, *Dirim*, Tom:XLVI / 5 (1971), 230-231.

Resim-20. Hasan Reşat Sığındım. Nil Sarı - Burhan Akgün - Ümit Emrah Kurt, *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2011), 208.

Dârülfünun Tıp Fakültesi'nde Fizyoloji

II. Meşrutiyet'ten sonra Maarif Nezareti, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi birleştirip bir tıp fakültesi kurmayı kararlaştırmıştı. Tıp fakültesinin yıllık masrafı için 52.000 liraya ihtiyaç vardı. Oysa Maarif Nezareti'ne bağlı olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin yıllık tahsisatı 17.000 liraydı. Maarif Nezareti Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin yıllık tahsisatı olan 35.000 liradan 12 bin lira ile tıp alet edevatına gereken beş bin lira olmak üzere toplam 17 bin lira istemiş, Harbiye Nezareti bu paranın ödenmesine onay vermediği için Tıp Fakültesi açılmamıştı. Konu Meclis-i Vükelâ'ya intikal etmiş, 3 Ekim 1909 günlü oturumunda konuyu görüşen Meclis-i Vükelâ tıp fakültesinin açılabilmesi için; Muvazene-i Umumiye Kanununun 28. maddesine göre Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, sivil tıp okuluna dönüştürüleceğinden, Eylül 1909'dan itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin tahsisatının Harbiye Nezareti bütçesinden çıkarılıp Maarif Nezareti bütçesine eklenmesine karar vermiştir.¹⁹⁹ Askeri ve sivil tıp okullarının tahsisatları birleştirilince gereken para temin edilmiş ve Tıp Fakültesi kurulup Dârülfünun-ı Osmani'ye bağlanmıştır.

Tıp Fakültesi'nde fizyoloji dersleri, Dr. Kemal Cenap ve Dr. Talha Yusuf Beyler tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 1925-1926 yıllarında Dr. İsmail Hakkı teşrih (anatomi) ve fizyoloji muallim muavinliği yapmaktaydı.²⁰⁰ Daha önce Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi'nde fizyoloji muallimliği yapan Said Cemil Bey; Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal, Başvekil İsmet (İnönü) ve Maarif Vekili Mustafa Necati imzasıyla Maarif Vekâleti'ne gönderilen üçlü kararname ile, 4 Mayıs 1926 tarihinde Dârülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Müderrisliğine

¹⁹⁹ MV. 132/80, 18 Ramazan 1327 [3 Ekim 1909].

²⁰⁰ 1925-1926 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*. İstanbul Matbaa-i Âmire 1926, 189-190.

tain edilmiştir.²⁰¹ 1930-1931'de Fizyoloji Müderris Muavini Dr. Hamza Bey idi. Bir yıl gibi kısa bir sürede fizyoloji müderris muavinliğinde bulunan Hamza Bey'in, anatomiye geçen ve kariyerine orada devam eden Hamza Vahit Göğen olduğunu düşünmekteyiz. Bu bölümde, döneme damgasını vuran Kemal Cenap Bey ile fizyoloji laboratuvarı ve fizyoloji dersleri müfredatı hakkında bilgiler verildikten sonra, basın yoluyla kamuoyunu aylarca meşgul eden fizyoloji kitabı meselesine değinilecektir.

Kemal Cenap Berksoy (1876-1949)

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olan, Tbp. Yzb. Kemal Cenap, aynı sene iki yıl çalışmak üzere okulun Fisiolocihanesi'nde görevlendirildi (28 Aralık 1897). Burada Şakir Paşanın deneysel fizyoloji derslerine yardımcı oluyordu. İki yılın sonunda fizyoloji muallim muavinliği için açılan sınavda başarılı olunca bu göreve tayin edildi (11 Eylül 1899).²⁰² Adını ilk olarak, 1903 yılında *Maarif Salnâmesi*'nde, *ilm-i vezaif-i âza-yı beşer* (fizyoloji) muallim muavini olarak görmekteyiz.²⁰³

İlk eseri, *Mebadi-i Fenn-i Menâfi'ül-âzâ* (Fizyolojiye Giriş, İstanbul 1321/1905) adını taşımaktadır. Önsözünde bu kitabı; öğrencilerin doktora ve sınıf geçme sınavlarına hazırlanırken, derslerde edinmiş oldukları bilgileri hatırlamaları ve yenilemeleri amacı ve hocası Şakir Paşa'nın teşvikleriyle yazdığını belirtmiştir. Bu kitabının basım yılı kaynaklarda 1903 olarak gösterilmiştir. Kitabın basım süreci ile ilgili belgelere göre; Kemal Cenap kitabını yazdıktan sonra, yayın izni alınması için üç nüsha olarak, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne teslim etmiştir. Kitabın bir nüshası incelenmek üzere, Teftiş Muayene ve Tedkik-i Müellifat Komisyonu'na gönderilmiştir. Kitabı inceleyen Komisyon, bazı tabirlerin üzerlerinde işaret edildiği gibi değiştirilmesi şartıyla basılmasına karar vermiş, tashihli nüshası yazarına iade edilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı, 8 Kasım 1904 (29 Şaban 1322) tarihli yazısıyla kitabın uygun görüldüğünü bildirip basımı için ruhsatname istemiştir.²⁰⁴ Ruhsatname gelince Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane matbaasında basılmıştır. Bu kitap ile dikkatleri üzerine toplayan Kemal Cenap, fizyolojiye yapacağı katkıların müjdesini vermiş, bu kitabı çok beğenilince binbaşılığa yükseltilmişti.²⁰⁵ Bir arşiv belgesinde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Menâfiül-âza Muallim Muavini Tabip Sağlıklağası Halil Kemal Efendi'nin binbaşı rütbesine terfi ettiği bilgisi yer almaktadır (18 Eylül 1906).²⁰⁶ Halil Kemal Efendi birkaç ay sonra da binbaşı rütbesinde bir derece terfi almıştır (10 Şubat 1907).²⁰⁷ Aynı yıl,

201 BCA. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11.1.0 / 24. 18. 4, 4 Mayıs 1926.

202 Emre Dölen, "Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü'nün gelişimi (1909-1933)", 1/219-220.

203 *Maarif Salnâmesi*. 1321 [1903], 219.

204 BOA. MF. MKT. 836/27, 30 Zilhicce 1322 [7 Mart 1905].

205 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 2/142.

206 BOA. İ. TAL. 404/1 (1324/B-094), 29 Receb 1324 [18 Eylül 1906].

207 BOA. İ. TAL. 413/69 (1324/Z-036), 26 Zilhicce 1324 [10 Şubat 1907].

Muallim Muavini Bnb. Kemal Cenap Bey, Altın Liyakat ve Sanayi Madalyaları ile taltif edilmişti.²⁰⁸ 1908 yılına ait *Askeri Salnâme*'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de fizyoloji muallim muavini olarak Kym. Halil Kemal Bey yer almaktadır.²⁰⁹ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yürürlüğe giren *Tasfiye-i Rütbe-i Askerî Kanunnâmesi* mucibince Kemal Cenap Bey, kaymakam rütbesinden kolağası rütbesine indirilmiştir (1909).²¹⁰ Binbaşılığa atanma zamanları ile kaymakamlık rütbesinde buldukları yılların örtüşmesi, Halil Kemal Bey'in, Kemal Cenap Bey olabileceğini düşündürmektedir.

Resim 21. Kemal Cenap Bey. Nuran Yıldırım Dijital Arşivi

Kemal Cenap Bey, Şakir Paşa'nın vefatı üzerine fizyoloji muallimliğine getirildikten birkaç ay sonra 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edildi. İttihat ve Terakki Hükümetinin kurduğu Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi'nde fizyoloji müderrisliğine tayin edildi (1909). Aynı sene Fransa'ya gidip, Lyon'da ve Paris'te Collège de France'da fizyoloji çalışmalarına katıldı.²¹¹ Döndükten sonra Tıp Fakültesi'nin ilk Reisi (Dekan) Cemil Paşa'nın (Topuzlu, 1866-1958) desteğiyle bir yandan fizyoloji laboratuvarını geliştirmek için çaba harcarken, bir yandan da bilimsel birikimini öğrencilerine aktarmak amacıyla peş peşe üç ders kitabı yayınladı: *Fizyoloji Yahud Fenn-i Menâfi'ül-âza* (Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1325/1909), *Fizyoloji-i Nazari Dersleri* (Edeb Matbaası-Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1325/1909. 1. Kitap), *Fizyoloji Hazım Bahsi* (Cihan Matbaası, İstanbul 1325/1909).

Birinci Balkan Savaşı sırasında, Ekim ortalarından 26 Mart 1913'e kadar Bulgar kuşatması altında sürekli top ateşine tutulmakta olan Edirne muhasarasında görevlendirilen Kemal Cenap Bey, 26 Ekim 1912'de Opr. Salih ve Cerrah Sadullah Beyler ile birlikte, Edirne'de 150

208 *Devlet Salnâmesi*. 1325 [1907], 370-371.

209 *Askeri Salnâme*. 1324 [1908], 1014.

210 Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 2/142.

211 Burhan Akgün, "Üsküdarlı Bir Hekim: Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy (1876-1949)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007. Bildiriler*. ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008), 2/441.

yaralıyı tedavi etmiştir.²¹² Hemen ardından başlayan Birinci Dünya Savaşı sürerken ailesiyle birlikte Almanya'ya gitmiştir (1917). Berlin Üniversitesi'nin Charité Hastanesi'ndeki Patolojik Fizyoloji Enstitüsü'nde, Kaiser Wilhelm Enstitüsü'nde, Berlin Veteriner Okulu Fizyoloji Enstitüsü'nde, Vassermann Enstitüsü kimya bölümünde çalışmış, Friedrichshain Hastanesi'nde elektrokardiyografi ve elektrofizyoloji çalışmalarında bulunmuştur. İstanbul'a dönünce görevine devam etmiştir.²¹³

Dersleri yanında bilimsel araştırmaya önem veren Kemal Cenap Bey, araştırmalarının sonuçlarını meslektaşlarıyla paylaştırdı. Fizyoloji alanındaki ilk başarısı kalp ve arterlere ait hemotogramların alınması için yeni bir yöntem bulmasıdır. Bu başarısını 1902 yılında İngiliz Fizyolog Ernest Starling (1866-1927) ile kayınbiraderi William Bayliss (1860-1924) tarafından keşfedilmiş ilk hormon olan sekretin üzerindeki çalışmaları izlemiştir. Yaptığı deneylerle pankreas bezinin ürettiği salgı miktarını ölçmüş, en etkili sekretinin onikiparmak barsağının derin mukoza tabakasında meydana geldiğini tespit etmiş, karaciğerin bağırsaktan gelen sekretin için bir depo ve düzenleyici organ olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca üretilen sekretin miktarının beslenme ile ilişkisi olduğunu ve yağlı besinlerin karbonhidratlı besinlere göre daha çok sekretin salgılanmasına neden olduğunu saptamıştır. Sekretin hakkındaki tecrübelerini, Mart 1916'da yayınlanmaya başlanan *Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası* 'nda bilim dünyasına tanıtmış, 8 Nisan 1917 günü Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de meslektaşlarına bir sunum yapmış²¹⁴ ve aynı yıl Berlin'de yayımlamıştır. Yurtdışındaki pek çok araştırmacı Kemal Cenap Bey'in sekretin ile ilgili yayınlarına atıfta bulunmuştur.²¹⁵ Sekretin deneylerinden elde ettiği sonuçları yurtiçinde ve yurtdışında yayınlamıştır.

- “Sekretin Hakkında”, *Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, Sayı. 2 (Mayıs 1332/1916), s. 103-110.
- “Sekretin Hakkında”, *Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Sene I, Sayı.3 (Temmuz 1332/1916), s. 251-252.
- “Über bildungsort und schicksaal des secretins für das pankreas im Körper”, *Berliner Klinische Wochenschrift Jahrgang*, 57, 26 (1917).
- *Sekretin Hakkında Yeni Tecrübeler* (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul R.1337/1921)
- Kemal Djenab: “Étude sur la sécrétine”, *Annales de Médecine*, Tome. 12, No.6, (Decembre 1922), 475-479.

Endokrin sisteme yönelik bilimsel çalışmalarıyla Hamdi Suat Bey (Aknar,1873-1936)

212 R.P.Paul Christoff, *Journal de Siège d'Andrinople* (Paris, 1914), 23-24.

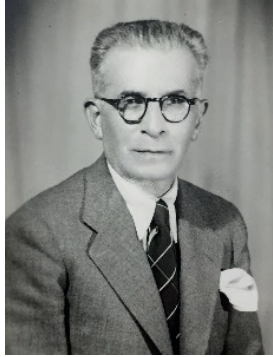
213 Akgün, “Üsküdarlı Bir Hekim: Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy (1876-1949)”, 2/442.

214 “Hulasalar”, *Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, 5/ 6 (Haziran 1339/1923), 355.

215 Hans Winterstein, “Kemal Cenab'ın Hatırasına”, *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası* 12/4 (1949), 661-664.; Osman Şevki Uludağ, “Kaybettiğimiz büyük değerlerden: Fizyoloji Profesörü Kemal Cenab”, *Vatan*. (4 Aralık 1949).

tarafından, Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülü'ne aday gösterilmişse de o yıl ödül, sinir sistemi üzerine yaptıkları çalışmaları nedeniyle, Edgar D. Adrian (1889-1977) ve Charles S. Sherrington'a (1857-1952) verilmiştir (1932).²¹⁶ Kemal Cenap Bey, Rus bilim adamı İvan Petroviç Pavlov'un (1849-1936) köpekler üzerinde gerçekleştirdiği şartlı refleks deneylerini başarıyla tekrarlamış ve bu deneylerin sonuçlarını paylaşmıştır.²¹⁷

Darülfünun Tıp Fakültesi Anatomi Profesörü Aimé Mouchet (1886-1941)²¹⁸ ile birlikte yaptıkları kalp fizyolojisi araştırmaları sonunda, o zamanlar yaygın olan doğrudan kalp içerisine enjeksiyonla ilaç verilmesi ile başka toplardamarlara verilmesi arasında çok fark olmadığını, ikincisinin çok daha emin bir yöntem olduğunu, kalp içine enjeksiyonun ancak kalbin durması halinde uygulanması gerektiğini tavsiye etmişlerdir. Mouchet ile yaptıkları diğer bir çalışmada ise *kalp hormonu* olarak adlandırdıkları bir maddenin (günümüzde ANF=Atriyal Natriüretik Faktör) varlığını saptamışlardır.²¹⁹ Paris'te Académie de Medecine'in 26 Haziran 1923 tarihli toplantısında sundukları bu çalışma önce, "Zerkiyyat-ı Dahil-i Kalp" adıyla Türkçe (*Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt.5, sayı. 6, 1339/1923, s. 26-31) ve ertesi sene de Fransızca olarak yayınlanmıştır.

Resim 22. Kemal Cenap Bey. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Personel Arşivi Kemal Cenap dosyası

1933 Üniversite Reformu ile Dârülfünun lağvedilip yerine İstanbul Üniversitesi kurulduğunda Tıp Fakültesi Haydarpaşa'dan İstanbul yakasına taşındı. Kemal Cenap Bey kadro dışı kaldı. Öğrencilerin geri gelmesi için boykot yapmaları üzerine Fizyoloji Enstitüsü,

216 <https://www.nobelprize.org/search/?query=Kemal+Djenab>. (Erişim. 31 Ağustos 2017).

217 Kemal Cenap Berksoy, *Füsiyoloji* (İstanbul, 1934), 95.

218 Aimé Mouchet için bkz. Şeref Etker, "Dr. Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız Kültürel Egemenliğinin Sonu", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5/2 (2005), 36-70.

219 Winterstein, "Kemal Cenab'ın Hatırasına", 661-664.; Kemal Djenab-Aimé Mouchet, "Etudes expérimentales sur les injections intracardiaque", *Bulletin de l'Academie de Médecine* 89 (June 26, 1923), 697-700.; Kemal Djenab – Aimé Mouchet, "Lectures.1. Nouvelles recherches sur les injections intracardiaques", *Bulletin de l'Academie de Médecine*, quatre-vingt-huitième année [88. yıl] 88 (July 15, 1924), 910-912.; Kemal Djenab – Aimé Mouchet, "Action humorale de l'extrait du Faisceau de His sur la pression arterielle", *Bulletin de l'Académie de Médecine*, quatre-vingt-neuvième année [89. yıl] 88 (Jan 6, 1925), 60-63.

Beşerî Fizyoloji ve Genel Fizyoloji olmak üzere ikiye ayrıldı. Kemal Cenap Bey Ordinaryüs Profesör unvanıyla Beşerî Fizyoloji Enstitüsü başına, Almanya'dan gelmiş olan Prof. Dr. Hans Winterstein da aynı unvanla Genel Fizyoloji Enstitüsü başına getirildi. Birlikte 10 sene çalıştılar, ilk iki sene pek anlaşamadılarsa da sonra dost olmayı başardılar.²²⁰

1935 yılında Moskova ve Leningrad'da yapılan 15. Uluslararası Fizyoloji Kongresi'ne, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstatistik Şubesi Müdürü Dr. Remzi Göneç ile birlikte gitmiştir.²²¹ Kongrede yapmış olduğu, *Sur un Reflexe Gastro-Doudénal* başlıklı sunumunda kendi buluşu olan gastro-duodenal refleks hakkında bilgi vermiştir.²²²

Özlük dosyasında yer alan bir belgeden anlaşıldığına göre, 1940 yılında Asliye Mahkemesi'ne başvurarak, *Berksoy* soyadını terk edip, son harfi (p) olmak üzere soyadını *Cenap* olarak tescil ettirmiştir. 65 yaşını doldurduğunda emekli olması gerekirken, Maarif Vekâleti'nin 3 Temmuz 1941 tarihinde, “*iktidar ve ihtisasından istifade edilmek üzere istisnaen bir yıl daha çalıştırılması*” teklifi, 17 Ağustos 1940 ve 3 Temmuz 1941 tarihlerinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilerek emekliliği iki sene üst üste ertelenmiş,²²³ 1 Ağustos 1943 tarihinde emekliye sevk edilmiştir. Emekli olduktan sonra Taksim'de açtığı muayenehanesinde hasta kabul etmiştir.²²⁴

Harf Devrimi'nden sonra Türkçe bilim terimleri hakkında yeni bir yöntem getirmeye çalışan Kemal Cenap Bey, yabancı sözcüklerin okunduğu gibi yazılmasına karşı çıkmış, ait olduğu dillerdeki gibi yazılıp okunmasını savunmuştur. Uluslararası bilimsel sözcüklerin okunduğu gibi yazılmasıyla Türkçe zenginleşmez düşüncesindeydi. Ona göre; *institut* (enstitü), *appendicitis* (apandisit), *rendement* (randıman) sözcükleri okunduğu gibi yazıldığında Türkçe olmazlar. Bilimsel terimlerin ait olduğu dillerdeki yazılışlarıyla kullanılması gerekir. Bu görüşlerini, *Türkçede İlmî İstilahlar Meselesi. Yeni Türkçe bilgi diline yabancı bir dilin nüfuzu* (Kader Matbaası, İstanbul 1929) adıyla yayınlamıştır. “Türkçede beynelmilel ilmî istilahlar ve fennî tabirler hakkında” başlıklı yazısını; Dârülfünun Emaneti (Rektörlüğü), Maarif Vekâleti ve 5 Eylül 1931 tarihinde de Başvekil İsmet Paşaya göndermiş ve yabancı dillerdeki bilimsel terimlerin Türkçe yazılış şekillerinin bir uzmanlar heyeti tarafından tespit edilmesini teklif etmiştir.²²⁵ 16 Haziran 1932 günü Edebiyat Fakültesi'nde, uluslararası terminolojinin Türkçe Latin alfabesine uygulanması hakkında vermiş olduğu konferansı; *Terminologie Internationale en Turc après l'adoption de l'alphabet latin. Phonetique et*

220 Winterstein, “Kemal Cenab'ın Hatırasına”, 661-664.

221 BCA. Kararlar Daire Başkanlığı, 30.18.01 / 56.57.16, 22 Temmuz 1935.

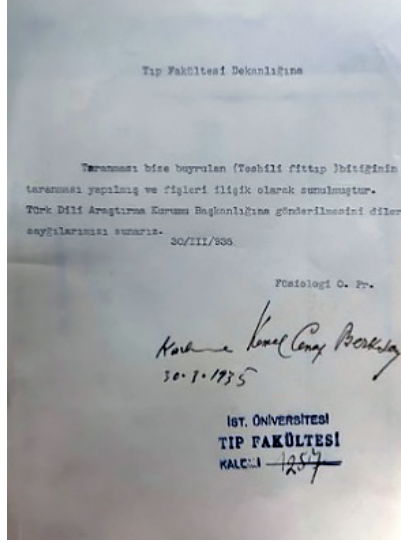
222 Kemal Djenab, “Sur un reflexe gastro-duodenal”, *Journale Physiologie et de Pathologie Générale* Tome.37/1 (1939), 83-85.; Winterstein, “Kemal Cenab'ın Hatırasına”, 661-664.

223 BCA. Kararlar Daire Başkanlığı. 30.18.1.2 / 92.81.16, 17 Ağustos 1940.; Kararlar Daire Başkanlığı. 30.18.1.2 – 95.58.11, 3 Temmuz 1941.

224 Muayenehane ilanı için bkz. *Akşam*, 22 Kasım 1943, 4.

225 BCA. Muamelat Genel Müdürlüğü. 30.10.0.0 / 144.32.11, Dosya ek. 147, 5 Eylül 1931.

Formes Graphiques (İstanbul 1932) adıyla Fransızca olarak yayınlamıştır. Atatürk'ün talimatıyla 12 Temmuz 1932'de kurulan, Türk Dilini Tetkik Cemiyeti'nin (günümüzde Türk Dil Kurumu) yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma çalışmalarına katılmış, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan Hacı Paşanın yazma tıp kitabı, *Teshil*'i kütüphaneden ödünç alarak taramış, tarama fişleri Tıp Fakültesi Dekanlığı tarafından Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne gönderilmiştir.

Resim 23. Kemal Cenap Berksoy'un *Teshil* kitabının fişlerini Tıp Fakültesi Dekanlığına teslim ettiğine dair 30 Mart 1935 tarihli yazısı. İstanbul Tıp Fakültesi Personel Arşivi Kemal Cenap dosyası

1942 yılında Ankara'da toplanan Dördüncü Türk Dili Kurultayı'na Tıp Fakültesi'nden; Prof. Dr. Kemal Atay, Prof. Dr. Kemal Cenap, Prof. Dr. Zeki Zeren ve Prof. Dr. Kazım İsmail Gürkan katılmıştır.²²⁶ Zeki Zeren'in, "Tıp Terminolojisinde Reform" adlı raporunu inceleyen Terim Komisyonu şu görüşleri ileri sürmüştür; "*bu raporda tıp terminolojisinde göze çarpan bir yenileşmeye işaret olunmuş ve İbn-i Sina'dan bugüne kadar bu terminolojinin geçirdiği değişmeler, o günkü yenileşmenin ana çizgileri verilmiş ve tıp terimleri; halk dilinde öteden beri karşılığı bulunan terimler; yabancı dilden gelen terimler ve uluslararası terimler olmak üzere sınıflandırılmıştır*". Kemal Cenap toplantıda dil devriminin evrimi hakkındaki düşünce ve dileklerini anlatmış, Kazım İsmail Gürkan da Türk Tıp dilinin Türkçeleşmesi yolundaki çalışmalar ve düşünceler hakkında örnekler göstererek kurultayda açıklamalar yapmıştır.²²⁷ Kemal Cenap Bey, Tıp Fakültesi'ndeki dersleri yanında İstanbul Üniversitesi

226 İ.Ü. Rektörlüğü'nün Ankara'da toplanacak Dil Kurultayı'na gönderilmek üzere Tıp Fakültesi'nden seçilenleri bildirdiği 5 Ağustos 1942 tarihli yazısı. İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı Personel Arşivi, Kemal Cenap dosyası.

227 Mehmet Yalçın Yılmaz, *Türk Dil Planlaması Bağlamında Türk Dil Kurumu (1932-1951)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 160-161.

Fen Fakültesi'nde, "Karşılaştırmalı Fizyoloji" dersi verirdi.²²⁸ Fen Fakültesi Dekanlığı, 22 Mart 1943 tarihli yazısıyla, yüksek biyoloji terimlerini tespit etmek amacıyla kurulmuş olan Biyoloji Komisyonu'na başkanlık yapması için Rektörlükten izin istemiştir (1943). Kemal Cenap Bey'in dil konusundaki uğraşları boşa gitmiş, o yıllarda egemen olan ve *Fransız Hastalığı* olarak nitelendirilen, Fransızca bilimsel terimlerin okunduğu gibi yazılması görüşü galip gelmiştir.²²⁹

Kemal Cenap Bey, dersleri dışında fakültenin fizyoloji laboratuvarında İstanbul'daki hekimler için demonstrasyonlu konferanslar verirdi. Tıp Fakültesi, 1934 yılında 12,19, 26 Nisan ve 3 Mayıs Perşembe günlerinde vereceği konferanslarda; vegetatif cümle-i asabiyenin fonksiyonu, piramidal ve ekstrapiramidal sistem, vaso-sensibl mntıkların fizyopatogyada rolleri ve kalbin innervationu konularını ele alacağını gazetelerle ilân etmişti.²³⁰

İstanbul Milletvekili Mehmet Emin Yurdakul'un, 14 Ocak 1944'te vefatı üzerine, Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekilliğine namzet gösterilmiş ve İstanbul milletvekilliğine seçilmiştir. Mazbatası 5 Nisan 1944 tarihinde Başvekilliğe gönderilmiştir.²³¹ Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne giren Kemal Cenap, 1946 yılında seçildiği Yozgat milletvekilliğini 28 Kasım 1949 tarihinde vefat edinceye kadar sürdürmüştür.

Kemal Cenap Bey, hocası Şakir Paşanın başlattığı deneysel fizyolojiyi, güncel literatürü ve gelişmeleri takip ederek tıp eğitimine yansıtmiş, fizyolojiyi öğretim ve araştırma alanı olarak yerleştirmeyi başarmıştır. Türkiye'de hayvanlar üzerinde uygulanan deneysel araştırmaların geliştirilmesine ve deneysel fizyolojinin yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. İfraz edilen sekretin miktarının beslenmeye bağlı olduğunu ve en çok sekretini yağların en az sekretini ise karbonhidratların meydana getirdiğini kanıtlamış olması nedeniyle sindirim fizyolojisine ilişkin deneysel çalışmaların öncüsü kabul edilir.²³² Araştırmaları ile klasik fizyoloji literatürüne girmiştir.

Fizyoloji eğitimine çok önem veren Kemal Cenap Bey, ders kitaplarını yeni bilgilerle güncelleyip yayınlarak öğrencilerinin yararlanmasını sağlamıştır. En zor konuları akıcı ve etkileyici bir dille anlattığı için öğrenciler derslerine rağbet eder, kendisini çok severdi.

Dârülfünun Tıp Fakültesi Fisiyoloji Laboratoriumu, 1909-1933

Deneysel fizyolojinin kapılarını açan Şakir Paşa'dan sonra fizyoloji eğitimi, Kemal Cenap Bey'in gayretleriyle II. Meşrutiyet'i takiben ikinci bir atılım dönemine girmiştir. *Tanın*

228 Akgün, "Üsküdarlı Bir Hekim: Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy (1876-1949)", 2/445.

229 Winterstein, "Kemal Cenab'ın Hatırasına", 661-664.

230 *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1934.

231 BCA. Muamelat Genel Müdürlüğü. 30.10.0.0 / 76.505.2, 14 Nisan 1944.

232 Winterstein, "Kemal Cenab'ın Hatırasına", 661-664.

gazetesinde yayınlanan, “ilm-i hayat-ı umumi ve fisiyolocya tedrisine mahsus olmak üzere umumi bir derslane küşadı mutasavverdir” haberinden, Kemal Cenap Bey’in 1908 yılında fizioloji laboratuvarının geliştirilmesi için teşebbüse geçtiği anlaşılmaktadır.²³³ Bu girişimleri sonunda Tıp Fakültesi Reisi (Dekan) Cemil Paşanın (Topuzlu) desteğiyle, Haydarpaşa’daki binanın Selimiye Kışlası’na bakan cephesinin alt katında bulunan ve bir kapı ile birbirine bağlanan iki yemekhane salonu laboratuvar yapılmak üzere fiziolojiye tahsis edilmiştir. 1910 yılında Tıp Fakültesi Konferans Salonu ile bu salonlardan birine ahşap bir amfi yapılması ve üst kattaki hademe koşullarının akıl ve sinir hastalıkları kliniğine (seririyat-ı asabiye ve akliye) dönüştürülmesi, gerekli bölümlerin yapımı, kalorifer kazanları ile borularının döşenmesi ve badana boya işi açık eksiltmeye konmuş fakat talip çıkmadığından emanet usulüyle yapılması gündeme gelmiştir (Ağustos 1910).²³⁴ Kemal Cenap Bey’in verdiği plana göre; fiziolojiye tahsis edilen iki salondan birine pratik dersler için ahşap bir amfi yapılmış, diğerine de; müderris odası, spektroskopi ve polarimetri için karanlık oda, fizik ve kimya deneyleri için çini kaplı iki masa konmuştur.²³⁵ Genişletilen ve yenilenen bu fizioloji laboratuvarına *Fisiyoloji Laboratorumu* adını veren Kemal Cenap Bey, hazırladığı bir düzeneği fakültenin bahçesine taşıyarak, at üzerinde Chauveau-Marey manevrasıyla intrakardiyak kardiyografi²³⁶ tecrübesi gerçekleştirmiştir (1912). Laboratuvarında bizzat yaptığı beden ısı deneylerini, *Fiziyojji. Griziyat* (Kader Matbaası, İstanbul 1330/1914) kitabında anlatmıştır.

233 *Tanin*, (8 Receb 1326 / 23 Temmuz 1324 / 5 Ağustos 1908), 4.

234 BOA. MV. 143/26, 18 Şaban 1328 [25 Ağustos 1910].

235 Kemal Cenap, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi 1909-1930* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930), 59.

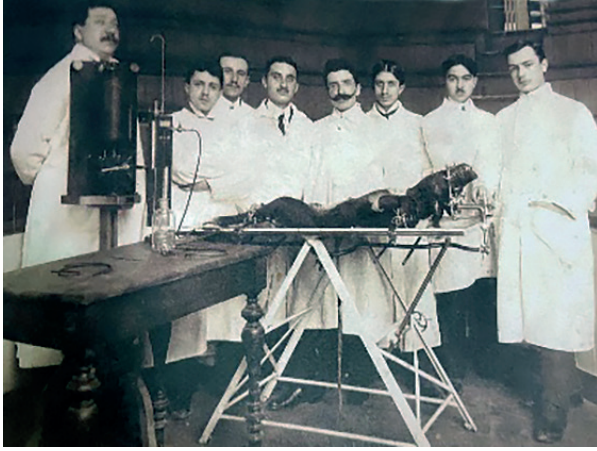
236 İtrakardiyak kardiyografi, Vet. Jean Baptist Auguste Chauveau (1827-1917) ile Dr. Etienne-Jules Marey (1830-1904) tarafından geliştirilmiştir.

Resim 24. Kemal Cenap Bey (sağda) Tıp Fakültesi (Haydarpaşa) bahçesinde kendi tasarımı olan düzeneğin başında; Talha Bey (solda), Vet. Bnb. Nimet Bey, Vet. Alb. Yusuf Ziya Bey, 1912. Nuran Yıldırım Dijital Arşivi

1917 yılında araştırmalar yapmak üzere Almanya'ya giden Kemal Cenap Bey, döner dönmez fizyoloji laboratuvarlarında gördüğü çalışma yöntemlerini uygulamaya başlamış ve fizyoloji pratiğine yönelik bir laboratuvar rehberini, *Fizyoloji Laboratuvarı Rehberi, Birinci Kısım Kimya-yı Fizyoloji* (Kader Matbaası, İstanbul 1335/1919) adıyla yayınlamıştır. Önsözünde (mukaddime) bu rehberin amaçlarını; “*öğrencilerine fizyoloji deneylerinin nasıl yapıldığı ve elde edilen sonuçlar hakkında fikir vermek; uygulama olarak yapacakları deneylerin ve kimya-yı fizyoloji (fizyolojik kimya) reaksiyonlarının takibini kolaylaştırmak; öğrenciler tarafından yapılması mümkün olan teamüllerle (reaksiyonlarla) deneylerin kolayca yapılmasını sağlamak*” ifadesiyle açıklar. Fizyolojik kimyaya ait bu rehberi, İsviçre, Almanya ve benzeri ülkelerde yayınlanmış eserlerden ve bibliyografyada verdiği yayınlardan derlediğini, derslerinde izlediği usul ve tarzda tertip ettiğini belirtir. Bu rehber yayınlandıktan sonra öğrencileri gruplara ayırır ve laboratuvarında kimyasal analizleri ve bazı tecrübeleri öğrencilere yaptırmaya başlar. Daha önce fizyoloji derslerinde deneyleri hocalar yapar öğrenciler izlerdi. Kemal Cenap Bey, öğrencilere derste deney yaptıran ilk hocadır, fakat materyal ve personel yetersizliği yüzünden öğrenci deneylerini devam ettirememiştir.²³⁷

237 Kemal Cenap, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi 1909-1930*. (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930), 63.

Resim 25. Fizyoloji Laboratuvarında bir köpek deneyi. Talha Yusuf (solda), Kemal Cenap (ortadaki bıyıklı), Lütfi (Kırdar). Nil Sarı–Burhan Akgün–Ümit Emrah Kurt, *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi* (İstanbul, 2011), 123.

Kemal Cenap Bey'in *Fizyoloji Laboratuvarı Rehberi*'nde üzerinde durduğu en önemli nokta, laboratuvarlara gereken önemin verilmesi ve laboratuvara dayalı bilimlerde çalışanların refahlarının dikkate alınmasıydı. Ancak o zaman gençlerin gözlerinde laboratuvar, maddi refahı temin edemeyen bir takım yararsız çalışmalara hayat harcanan bir yer değil, bilimsel çalışmalarla uluslararası cemiyetlerde şeref kazanılacak bir uğraşı alanı olarak görülebilecekti. Rehberin girişinde (s.6), *Laboratuvarda İştigal* başlığı altında, bir sömestrede okutulan kimya-yı fizyoloji (fizyolojik kimya) dersinde, gruplara ayrılan öğrencilerin, rehberde yıldızla işaretli reaksiyonları ve deneyleri tekrar ederken laboratuvarda dikkat etmeleri gereken kurallara yer vermiştir. Bunların başında; kendilerine ayrılan aletler ile diğer araç-gereçlerin korunması ve temizlikleri, kimyasal maddelerin rehberde gösterilen miktarlarda kullanılması ve israf edilmemesi, eter ve alkol gibi yanıcı maddelerin ateşten uzak tutulması gelmektedir. Daha sonra, *Umumiyyat* başlığı altında; terazi, platin kaplar, büretler-pipetler-balonların nasıl kullanılıp temizleneceği ile dezenfeksiyon (tebhir), çöktürme (tersib), süzme (terşih) işlemleri hakkında bilgi verir. Her konunun sonunda öğrencilerin yapacağı deneyler yer almaktadır. Deneylerinden bir örnek: “İdrarı, hâmiş-i hall ile hamızlandırınız. Birkaç damla hadid kıyanos potasyum ile muamele ediniz. Bulanırsa: albümin vardır. Bu teamül gayet hassastır, fakat idrarda albümöz olduğunda müsbet olur” (İdrarı asetik asit çözeltisi katarak asitlendiriniz. Üzerine birkaç damla potasyum ferrosiyanyür çözeltisi katınız. Çözeltinin bulanması albümin varlığını gösterir. Bu reaksiyon çok duyarlı olmakla birlikte idrarda albümöz bulunması durumunda da albümin varmış gibi bulanma ortaya çıkar).²³⁸

238 Kemal Cenap, *Fizyoloji Laboratuvarı Rehberi, Birinci Kısım Kimya-yı Fizyoloji*, (İstanbul: Kader Matbaası, 1335/1919), 105. Örnek, günümüz Türkçesine Prof. Dr. Emre Dölen tarafından çevrilmiştir.

Kemal Cenap Bey, daha sonra pratik fizyoloji derslerinin programını, *Programme détaillé du Cours Pratique de Physiologie de la Faculté de Médecine de Constantinople* (Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1925) adıyla Fransızca olarak yayımlar ve pek çok yabancı merkeze gönderir. Fransızca yayınlamasının nedeni, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Mütareke döneminde ve Milli Mücadele sıralarında İsviçre'de tıp fakültesine girmek isteyen bir Türk hekiminin orada maruz kaldığı hoş gitmez muamele üzerine, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ndeki fizyoloji eğitimi hakkında fikir vermektir.²³⁹

1927 yılında fizyoloji laboratuvarının bitişiğinde bulunan farmakodinami (fenn-i tedavi) laboratuvarı orta kata taşınınca boş kalan salon fizyolojiye tahsis edilir. Yapılan düzenlemede; ameliyatlar için bir aseptik salon, teneffüs ve gaz tahlil odası, işlem gören hayvanlar için müşahede salonu ile öğrencilerin dört grup halinde deneyler yapabilecekleri bir salon ayrılır. Fakat bunları yeterli görmeyen Kemal Cenap Bey birkaç sene sonra, *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi 1909-1930* adıyla yayınladığı kitapta, fizyoloji eğitiminin durumunu ve ihtiyaç duyulan gelişmeleri anlatır. “*Birkaç Söz*” başlığı altında fizyoloji eğitiminde yeterli materyal ile bilimsel heyecanı kuvvetli eğitimcilere ihtiyaç olduğunu bildirdikten sonra, görevi boyunca yetersiz maddi olanaklar ve koşullar ile ideal olmayan eğitim araçlarına sahip olabildiğini ifade etmiştir. Daha sonra 1910 yılından itibaren Avrupa'daki dergilerde yayınlanmış olan Fransızca (7 adet) ve Almanca (2 adet) makalesine yer vermiş ve görebildiği 14 atfı da belirtmiştir. “*Tıp Fakültesi Pratik Fizyoloji Ders Programı*” başlığı altında (s. 51-55), 1925'te Fransızca olarak yayınladığı deneysel eğitim programının ana hatlarını tekrarlamış, programa eklediği yeni deneyleri sıralamış ve Fizyoloji Enstitüsü'nün eksiklerini saymıştır; “*10 seneye yakın bir zamandan beri bütçe yetersizliği yüzünden havagazı kesik olduğu için laboratuvarında sıkıntı çekilmektedir; tahsisat yetersizdir, savaşlarla geçen senelerde, 22 sene evvel getirilmiş aletlerle eğitim ihtiyaçlarını zorluklarla temin ettik, mahdut sayıda yeni araç gereç satın alınabildi, laboratuvar cihaz bakımından vasatın altındadır; fakülte kütüphanesinde yabancı dillerde yayınlanan fizyoloji dergileri bulunmadığı için dünya fizyoloji bibliyografyası bize kapalıdır, şimdiye kadar üç senede bir toplanan fizyoloji kongrelerine katılmak fırsatına sahip olmadık, laboratuvarında önemli tetkik ve araştırmaların yapılabilmesi için dört müderris muavini ve dört asistana ihtiyaç vardır; oysa tek bir asistan çalışmaktadır, ders programı laboratuvar uygulamalarına yer bırakacak şekilde düzenlenmelidir.*”²⁴⁰

Kemal Cenap Bey'in bu yakınmaları üzerine ertesi sene Dârülfünun Emni (Rektör) Neşet Ömer (İrdelp) Bey, fizyoloji ve bakteriyoloji laboratuvarları için 11.000 lira tahsis eder. Bu tahsisatın 6.800 lirası ile fizyoloji kürsüsü ve laboratuvar yeniden düzenlenir.

239 Kemal Cenap, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi*, 51.

240 Kemal Cenap, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi*, 57-63.

Yeni fizyoloji laboratuvarında; müderris laboratuvarı (özel çalışma odası, kütüphane, özel kimyahaneye, büro), öğrenci kimyahanesi, fizik işleri salonu (gaz tahlilatı, bazal metabolizma, elektrofizyoloji), histofizyoloji, polarimetri ve spektroskopî, aseptik ameliyat salonu, hazırlık odası, talebe pratikleri salonu, teorik dersler ve pratik demonstrasyonlar salonu, işlem gören hayvanlar için müşahade salonu, asistan kapıcı ve hademe odaları bulunmaktaydı. Kemal Cenap Bey, Avrupa'daki emsallerine yakın bir yapılanmaya kavuşan fizyoloji laboratuvarına, *Fiziolojiya Institut'u* adını vermiş ve 18 Ekim 1931 günü faaliyete geçmesi dolayısıyla, *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Fiziolojiya Institut'u Yeni Tesisat ve Dersleri Açıklama Hatırası* (Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1931) adıyla yayınladığı kitapta gelişim sürecini anlatmıştır.²⁴¹ Kemal Cenap Bey'in, büyütülüp geliştirilmesine emek verdiği bu Fizyoloji Enstitüsü, 1933 Üniversite Reformu'nda Tıp Fakültesi Haydarpaşa'dan Rumeli yakasına taşınınca Beyazıt'taki merkez binanın giriş katına yerleştirilmiştir.

Resim 26. Fiziolojiya Institutu, 1931. Nil Sarı-Burhan Akgün, Ümit Emrah Kurt, *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2011), 125.

Dârülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Müfredatı, 1920-1933

Bu bölümde 1920-1933 yıllarında, İstanbul Üniversitesi'nin her sene *Talebe Defterleri* adıyla yayınladığı yıllıklarda yer alan, teorik ve uygulamalı fizyoloji derslerinin müfredatlarına değinilecektir. 1920-1933 yılları ders programlarında teorik ve pratik fizyoloji dersleri 2. sınıf kış yarı 3. sönestrede ve yaz yarıyılı 4. sönestrede yer almaktaydı. Dersler Kemal Cenap ve Yusuf Talha Beyler tarafından anlatılırdı. 1930-1931 ders yılında müderris muavini unvanıyla katılan Hamza Bey'in adı sonraki yıllarda fizyoloji programında yer almamaktadır. Pratik dersler *amfityetr* adıyla anılan amfide ve *dârülmesai* yani laboratuvarda yapılırdı. Laboratuvar ders saatleri dışında; Pazar, Salı, Perşembe, günleri sabah dokuzdan öğleden

241 Dölen, "Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü'nün gelişimi (1909-1933)", 1/218, 235-239.

sonra üçe kadar faaliyet gösterirdi.²⁴² Teorik ve uygulamalı derslerde aşağıdaki konular ele alınırdı.

Teorik Ders Konuları

Hazım (sindirim), imtisas (emilim), kan, lenfa (lenf sistemi), deveran (dolaşım sistemi), teneffüs (solunum sistemi), ifrazat-ı hariciye ve dahiliye (boşaltım sistemi, endokrin sistem), igtida (beslenme), hararet-i hayvaniye (beden ısısı), havass-ı hamse (özel duyu), cümle-i asabiye-i muhiyye ve merkeziye (periferik ve merkezi sinir sistemi), harekât (destek hareket sistemi), vezaif-i tenasüliye (üreme sistemi), tasavvut (konuşma seslerinin oluşumu, fonasyon), vezaif-i asabiyye (sinir sistemi), adalât ve âsab (kas ve sinir fizyolojisi), vesait-i mihanikiye (refleks hareketler).

Uygulamalı Ders Konuları

Deveran (dolaşım sistemi) tecrübeleri, hazım (sindirim sistemi) tecrübeleri, teneffüs (solunum sistemi) tecrübeleri, ifrazat-ı dahiliye ve hariciye (boşaltım sistemi, endokrin sistem) tecrübeleri, cümle-i asabiye (sinir sistemi) tecrübeleri, ef'al-i mün'akise (özel duyu refleksleri) tecrübeleri, tasavvut (konuşma seslerinin oluşumu, fonasyon) tecrübeleri ve elektrofizyoloji tecrübeleri.²⁴³

1924-1925 ders yılında teorik dersler önceki yıllarla aynı olmakla beraber, Pazartesi günleri fizyoloji laboratuvarı ve amfiteyatında yapılan uygulamalı derslere şu yeni deneyler eklenmişti: Mevadd-ı şibh albüminiye (albümine benzer maddeler) ve onların tahavvülâtından (değişiminden) husule gelen cisimlerle yağlar ve karbonlar, müvellidülmalar (hidrojenler) hakkında kimya-yı fizyoloji (fizyolojik kimya) tecrübeleri, hazım usareleri (sindirim salgıları) kimyası, hazım mahsulâtının tefrikleri (sindirim ürünlerinin parçalanması), kan kimyası, merâkiz-i asabiye (sinir merkezleri), âsab-ı kıhfiye ve şevkiyye (periferik sinirler).²⁴⁴

242 T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1931-1932, 1932-1933. (İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1932), 28, 30, 49.

243 Dârülfünun-ı Osmani Talebe Rehberi 1336-1337 [1920-1921], (İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1920), 24, 29.

244 Türkiye Cumhuriyeti Dârülfünunu Talebe Rehberi 1340-1341 [1924-1925], (İstanbul, Yeni Matbaa, 1341/1925) 22, 29; Türkiye Cumhuriyeti Dârülfünunu Talebe Rehberi 1341-1342 [1925-1926], (İstanbul, Yeni Matbaa, 1341/1925), 25-26, 32-33.; Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi 1926-1927 Sene-i Dersiyesi. (İstanbul, Yeni Matbaa, 1926), 37, 42-43.; Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyesi. (İstanbul, Yeni Matbaa, 1927), 36-37, 42.; Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi 1928-1929 Sene-i Dersiyesi. (İstanbul, Yeni Matbaa), 40-41, 46.; T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyesi. (İstanbul Yeni Matbaa), 39-40, 49.; T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1930-1931. (İstanbul: Ekspres Matbaası, 1930), 35-36, 45.; T.C. İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1931-1932, 1932-1933. (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 28, 30, 49.

Fizyoloji Kitabı Meselesi, 1931

1929 yılında İstanbul Tıp Fakültesi Külliyesi'nden, *Fizyoloji (Physiologie)* kitabının ilk üç forması basılır. Fizyoloji kitabının yazarları, Fizyoloji Müderrisi Dr. Talha Yusuf Bey ile Tıbbi Kimya (Biyokimya) Muallimi Rasim Ali (Ülgen) Beydir.²⁴⁵ Rasim Ali Bey, bir sene önce yani Harf Devrimi'nin gerçekleştirildiği sene, *Kimya-yı Fizyoloji ve Marazî* (Fizyolojik ve Patolojik Kimya, 1. cilt İstanbul 1928) adlı kitabını yayınlamış, tıp terimlerinin karşılıklarını Fransızca, denklemleri ise Latin harfleriyle yazmıştı. Bu kitabını Tıp Fakültesi 2. sınıflarda, haftada beş saat anlattığı “*Tıbbi Kimya Fizyoloji Kısmı*” dersi için hazırlamıştı.²⁴⁶ 1929-1930 eğitim yılında bu derste: kolloidoloji, maiyyet-i fahmlar (karbonhidratlar), mevadd-ı şahmiyye (lipidler), proteinlerin kimyası ve metabolizmaları ile teşevvüşlerini (karışımları) anlatmaktaydı.²⁴⁷ Ertesi sene aynı dersin konuları şöyleydi; hazım usareleri (sindirim özsuvarı)-luab (tükürük), mide usaresi (gastrik sıvı), pankreas ve em'a usareleri (pankreas ve bağırsak salgıları), safra terkibi (sıvısı) ve hazımdaki rolleri, mikroorganizmaların hazımdaki rolü, karbonhidrat, mevadd-ı şahmiyye (lipidler: sterol, hamızat-ı şahmiyye/yağ asitleri ve lipoidler), proteinler ve aminoasitlerin metabolizmaları, karbonhidrat metabolizması, transudate (transüdat), exsudat (eksüdat), lymphe (lenf), ödem sıvısı, mayi-i dimagi-i şevki (beyin omurilik sıvısı/BOS), ifraz-ı dahili guddelerinin mahsulleri (endokrin bezlerin salgıları/hormonları) ve igtida mübadelesindeki (sindirim düzenlenmesindeki rolleri).²⁴⁸

245 *Vakit*, “Meşhur Kitap Nasıl Yazıldı” (25 Kânunusani/Ocak 1931).

246 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası*, (İstanbul, 1985), 121-122.

247 *T.C. İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyesi*. (İstanbul Yeni Matbaa), 37, 40-42.

248 *T.C. İstanbul Dârülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1930-1931*, (İstanbul: Ekspres Matbaası, 1930), 28, 33, 36-37, 46. Günümüz fizyoloji müfredatında bu konular vücuttaki fonksiyonlarıyla ele alınmakta detaylı bilgileri ise biyokimya ve endokrinoloji derslerinde anlatılmaktadır.

Resim 27. Rasim Ali Bey. Nuran Yıldırım Dijital Arşivi

Talha Yusuf Bey, Tıbbi Fizyoloji Kimya Kısmı dersini vermekte olan Rasim Ali Bey'in, fizyoloji konularına yakınlığı ve 1928 yılında yayınlanan ve tıp çevrelerinden tepki almayan kitabı nedeniyle olsa gerek, Rasim Ali Bey ile birlikte bir fizyoloji kitabı yazımına girişir. Talha Yusuf ve Rasim Ali'nin yazarı olduğu *Fizyoloji (Physiologie)* kitabının ilk üç formasında, daha önce Rasim Ali Bey'in yaptığı gibi, Türkçede karşılığı olmayan tıp terimlerini italik harflerle hangi dildeyse aynen bırakırlar. Fakat her nedense kitabın devamı basılmaz. Fizyoloji kitabının bu formalarından neredeyse iki sene haberdar olmayan Fizyoloji Müderrisi Dr. Kemal Cenap, 1931 yılında bu üç formayı görünce kaleme sarılır, “*Bu nasıl eser? Tababetimizi tenzih için Fakülte riyaseti ile Talha ve Rasim Beyleri müdafaaya davet ederim!*” başlıklı yazısını Tıp Fakültesi Dekanlığına değil de *Vakit* gazetesine gönderir. 18 Kânunusani (Ocak) 1931 günü yayınlanan yazısında; formaların kendi içinde bütünlüğünün olmadığını, seçtiği paragrafları örnek göstererek okuyanlar tarafından anlaşılamayacağını, bu eserin devlet parası ile basılmaması gerektiğini ileri sürer. Ayrıca, “*Tababetimizi tenzih için fakülte riyaseti ile müderris Talha ve Rasim Âli Beyleri müdafaaya davet ederim*” cümlesiyle hem Tıp Fakültesi Dekanlığına hem de Talha ve Rasim Âli Beylere adeta meydan okur. O sıralarda Dârülfünun'un ıslahı meselesi gündemde olduğu için Kemal Cenap Bey'in bu yazısı büyük ilgi görür. Talha ve Rasim Ali Beyler, Kemal Cenap Bey'in, fizyoloji kitabı hakkındaki yazısının bilimsel bir tenkit değil, *garazkârane hücum* olduğunu dile getirirler.²⁴⁹ Kemal Cenap Bey, *Vakit* gazetesine (20 Kânunusani/Ocak 1931) verdiği demeçte; kitabı bir heyetin okumasını ve heyet kendisine hak vermezse istifaya hazır olduğunu söyleyince konu

249 *Vakit*, “Bu nasıl kitap! Müderris Talha ve Rasim Ali B.ler cevap veriyorlar” (19 Kânunusâni/Ocak 1931).

büsbütün alevlenir. Kemal Cenap Bey'in fizyoloji kitabı hakkındaki eleştirilerini üniversite içinde yapmayıp gazete sütunlarına taşınması üzerine gazetelerde hemen hemen her gün fizyoloji kitabı hakkında haberler ve yorumlar yer almaya başlar.²⁵⁰ Yunus Nadi, “Gördüğümüz kadarına bakarak diyeceğiz ki evvelâ bu kitap Türkçe değildir. Türkçe değil de necedir, diyeceksiniz? Fransızca mı, Almanca mı, Arapça mı? Hiçbiri değil. Hatta Esperantoca bile değil. Bu her lisandan gelişi güzel tasarruf ettiği kelime ve tabirleri adeta gelişi güzel sıralayarak, karıştırarak vücuda getirilmiş bir tercümedir ki ortaya bu kadar garip ve acip bir şekilde çıkabilmesi ancak aslının bilinmemesile mümkün olabilir” ifadesiyle eleştirir.²⁵¹ Kâzım Nami, daha ileri giderek, “Tıp Fakültesinin şerefi tehlikede mi?” sorusunu gündeme getirir, bu kitabı fakülte külliyatına kimin aldığını ve basımını emrettiğini, bir fizyoloji kitabı yazdırılacaksa neden bu alanın en yetkili kişisi olan Kemal Cenap Bey’e müracaat edilmediğini sorar, “Tıp Fakültesi tarihi şerefini düşünmeli ve vatana olan borcunu hakkile edebilmek için kendi kendini tasnife ve ıslaha çalışmalıdır” diyerek yazısına son verir.²⁵² Hemen ardından, “Tıp Fakültesi harekete geçmeli! Darülfünun muhtariyeti ehliyetsizlikleri himaye için siper değildir. Eğer böyle ise ve icap ederse o siperin de yıkılacağını herkesin bilmesi lâzımdır”²⁵³; “Meşhur kitap nasıl yazıldı? Bu eseri yazandan ve bastırandan cevap isteriz. Darülfünun muhtariyetinin manası Tıp fakültesinde anlaşılmalı mıdır?”²⁵⁴ ve “Fizyoloji kitabı münasebetile: Darülfünun mes’alesi. Darülfünunun ihtiyaç ve iktidarımıza göre ıslahı lâbüttür” başlıklı haberde yer alan, “Yegâne Türk Tıp Fakültesi’nde böyle bir eserin intişar etmiş olması tabii bizi müteessir eder. Aynı teessürün Darülfünun muhitinde ve Maarif Vekâleti’nde görüleceği dahi muhakkaktır”²⁵⁵ ifadeleriyle eleştiriler Tıp Fakültesi ve Darülfünun’un tüzel kişiliklerine yönelir. Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini 4 Şubat 1931 günlü toplantısında konuyu gündemine alır. Kemal Cenap Bey toplantıda kitabın ilk üç formasının Rasim Ali Bey tarafından yazılmış olduğunu, Talha Yusuf Bey’in bir katkısı olmadığını ifade edince konu Rasim Ali Bey meselesine döndürür ve basılmış formaların incelenmesi bir komisyona havale edilir. Formaların Talha Yusuf Bey tarafından yazılmadığı anlaşıldıktan sonra araya giren müderrisler Kemal Cenap Bey ile Talha Yusuf Bey’i barıştırırlar.²⁵⁶ Komisyonun yedi üyesi; Âkil Muhtar (Özden, 1877-1949), Ziya Fevzi Paşa, Hamdi Suat (Aknar, 1873-1936), Hadi Faik (Saçlı), Server Kâmil (Tokgöz, 1881-1943), Hasan Reşad (Sığındım) ve Mustafa Hayrullah (Diker, 1875-1950) Beyler idi. Rasim Ali Bey’in, Server Kâmil Bey’in üyeliğine itirazı dikkate alınmaz.²⁵⁷ Komisyonun raporu 8 Mart 1931 günü olağanüstü toplanan Meclis-i

250 *Samboul*, “Un incident à l’université du Djumhuriyet” [Cumhuriyet Üniversitesi’nde bir olay] (26 Ocak 1931).

251 Yunus Nadi, “Darülfünunda bir hâdise”, *Cumhuriyet* (26 Kânunusani/Ocak 1931).

252 Kâzım Nami, “Tıp Fakültesinin şerefi tehlikede mi? Münakaşaya Kâzım Nami Bey de karışıyor”, *Vakit* (23 Kânunusani/Ocak 1931).

253 *Vakit*, 24 Kânunusani/Ocak 1931.

254 *Vakit*, 25 Kânunusani/Ocak 1931.

255 *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1931.

256 *Vakit*, “Bu nasıl kitap meselesi. Fakülte meseleyi beş kişilik bir komisyona havale etti” (5 Şubat 1931).

257 *Vakit*, 28 Şubat 1931.

Müderrisin'de okunur. Meclis-i Müderrisin üyeleri komisyonun; “*Eserdeki methalin[girişin] çok muğlak olduğu, güçlükle anlaşılmakta olduğu ve tazr-ı tahririndeki [yazım tarzındaki] hatalar dolayısıyla büsbütün muamma halini alan bu eserin neşrinin muvafık olmadığı*” tespitine katılarak, bu fizyoloji kitabının fakülte hesabına ve talebe için basılmasını uygun bulmaz, oybirliği ile Rasim Ali Bey'in bu hususta ehliyeti olmadığına ve kitabın basımının durdurulmasına karar verilir.²⁵⁸

Dârülfünun Divanı 15 Mart 1931 günü toplanır fakat ilgili evrak Tıp Fakültesi'nden gelmediği için fizyoloji kitabı meselesi görüşülemez.²⁵⁹ Dârülfünun Divanı 22 Nisan 1931 günlü toplantısında; Rasim Ali Bey'in yazmış olduğu kitabın yanlışlığı ve eğitimdeki başarısızlığı sabit olduğu gerekçesiyle, Dârülfünun'da kendisinden istifade edilemeyeceğine karar verilir ve Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal, Başvekil İsmet (İnönü) ve Maarif Vekili Reşit Galip imzalı üçlü kararname ile Rasim Ali Bey, “*görülen lüzum üzerine*” Maarif Vekâleti emrine alınır.²⁶⁰ Birkaç ay sonra da orta tedrisat mekteplerde istihdamı karar altına alınır.²⁶¹ Ardından Maarif Vekâleti, Rasim Âli Bey'in orta öğretim muallimliğine naklini kararlaştırır.²⁶²

Dârülfünun Divanı'nın Rasim Ali Bey'in Dârülfünun ile ilişkisini kesme kararı

Riyaset-i Aliyye'ye

Bir taraftan fizyoloji kitabı hakkında tanzim edilen rapor mündericatu, diğer taraftan tedrisatta tevatüren şayi olan adem-i muvaffakiyeti [yetersizliği] ve evvelce yazmış olduğu kimya kitabının tarz-ı tahriri[yazım tarzı] de bu şayiayı teyid eder mahiyette olması, ve muallimlik şerefiyle kabil-i tevfiğ olmayacak [uyuşmayacak]surette nüfuz ve salahiyetini *suiistimali* hakkında muttali bulunduğumuz şâyia ve şikayetler ve muamelat-ı umumiyesinde [genel davranışlarında] dürüst hareket etmeyişi kimya-yı hayati muallimi Rasim Ali beyin artık aramızda kalmasına imkân bırakmadığından yüksek seciyelerle i'tilasına [yüksek karakterlerle yüceltmeye] gayret ettiğimiz Dârülfünun camiasından alaka ve irtibatının kat'ı [kesilmesi] hususunun karar altına alınması reyini serd ve teklif ediyoruz.²⁶³

Kemal Cenap Bey'in basında başlattığı fizyoloji kitabı meselesi, Tıp Fakültesi ile Dârülfünun'un yetersizliğini tartışmaya açmış ve iki sene boyunca basında yer alan bu mesele

258 *Cumhuriyet*, “Tıp Fakültesi kararı verdi Rasim Ali B.in fizyoloji kitabı neşredilmeyecek” (9 Mart 1931); *Vakiti*, “Son karar verildi: Kitap neşredilmeyecek” (9 Mart 1931).

259 *Cumhuriyet*, “Fizyoloji kitabı. Dârülfünun Divanı bugün toplanıyor” (15 Mart 1931); *Milliyet*, “Divan dün kararını verememiştir.” (16 Mart 1931).

260 BCA. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11.1.0 / 73. 29.16, 27 Teşrinievvel [Ekim] 1932.

261 BCA. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11. 1.0 / 75.1.7. 5, Kânunusani [Ocak] 1933.

262 *Milliyet*, “Rasim Ali Bey orta mektep muallimliğine nakledildi” (15 Kânunusani/Ocak 1933).

263 İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Bedi N. Şahsuvaroğlu Arşivi Rasim Ali dosyasında bulunan kararın kötü bir fotoğrafından okunmuştur.

Rasim Ali Bey'in kurban edilmesiyle son bulmuş, Talha Yusuf Bey ise hastalığını ileri sürerek emekliliğini istemiştir.²⁶⁴ 1933 Üniversite Reformu'nda, *Vakit* gazetesinde yayınlanan kadro dışı kalanlar listesinde adını gören Talha Yusuf Bey gazeteye gönderdiği mektupta; 35 sene hocalıktan sonra, geçen sene (1932'de) kendi isteği ile emekli olduğunu, bu nedenle kadro dışında kalanlar listesinde yer almadığını bildirip bu yanlışın düzeltilmesini istemiştir.²⁶⁵

Rasim Ali Bey'in birkaç sene önce yayınladığı *Kimya-yı Fizyoloji ve Marazî* kitabında tıp terimlerinin karşılıklarını Fransızca, denklemleri ise Latin harfleriyle yazmış olmasını eleştirmeyen Kemal Cenap Bey'in, aynı yöntem *Fizyoloji* kitabında uygulanınca yüksek dozda acımasız eleştirilerini üstelik basın yoluyla yapması gariptir.

Fizyoloji kitabı meselesinde şu sorular yanıtız kalmıştır: Kemal Cenap gibi yetkin bir müderris varken fizyoloji ders kitabını onun yanında çalışmakta olan Talha Yusuf ile Rasim Ali Beylerin yazmasını kim teklif etmiştir? Talha Yusuf Bey birlikte çalıştığı Kemal Cenap Beyi fizyoloji kitabının yazımından neden haberdar etmemiştir? Olayın basına yansıdığı ilk günlerde fizyoloji ders kitabının formaları üzerinde adı yazar olarak yer alan Talha Yusuf Bey, kitabın giriş bölümünü savunmuşken sonradan Kemal Cenap Bey'in beyanıyla giriş bölümünü Rasim Ali'nin yazdığının kabul edilmesi etik midir? Rasim Ali Bey'e, kitabın giriş kısmı muğlak diye üniversiteden uzaklaştırma gibi ağır bir ceza verilmesi adil midir?

Sonuç

1827-1933 yıllarındaki fizyoloji eğitimini ele alan bu çalışmada, İstanbul Tıp Fakültesi'nin tarihi boyunca bütünlük-süreklilik ilişkisi içinde olduğu ve nüvesini teşkil eden okulların başlıkları altında, fizyoloji eğitime katkıda bulunanlar üzerinden; fizyoloji, eğitimi deneysel fizyolojiye geçiş, fizyoloji laboratuvarının kuruluş ve gelişimi ele alınmıştır.

Tıphane-i Âmir'e'de ve ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de muallimler fizyoloji dersi yanında; *Materia medika*, anatomi, patoloji, patolojik anatomi, zooloji, botanik, hijyen, cerrahi, göz hastalıkları, Çocuk hastalıkları, iç hastalıkları ve klinik tıp derslerini de verirlerdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Fransızca eğitim terkedilip Türkçe eğitime geçildikten sonra yürütülen sistemli çeviri faaliyetleri kapsamında, Kâtipzade Mehmet Nuri Birgivi, Dr. Jules Béclard'ın fizyoloji kitabını çevirerek iki cilt halinde yayınlamıştır (1873,1874). Fransızca eğitimden Türkçe eğitime geçildikten sonra yayınlanan bu ilk Türkçe fizyoloji ders kitabının ardından, Mehmet Şakir Efendi Paris'ten dönüp Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de fizyoloji muallim muavini olarak çalışmaya başlayınca kadar, teorik fizyoloji derslerinde dönemin bilgileri nakledilmiştir. Deneysel fizyolojinin kurucusu Claude

264 Bu olayın detayları için bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 2. Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu, 1922-1933*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2010), 195– 202.

265 *Vakit*, "Talha Yusuf Bey" (3 Ağustos 1933).

Bernard'ın yanında ihtisas yapan Şakir Paşa, öğrenciliğinde gördüğü teorik fizyoloji dersleri yerine Paris'te çalıştığı fizyoloji laboratuvarının benzerini kurmak için epey uğraşmış fakat, hayalindeki laboratuvar yerine küçük bir odada mütevazi bir laboratuvarda çalışmak zorunda kalmıştır. Buna rağmen ilim aşkını kaybetmemiş, hayvan deneyleri eşliğinde verdiği deneysel fizyoloji dersleriyle deneysel fizyolojinin esaslarını getirmeyi başarmıştır. Fizyoloji laboratuvarını geliştirmek amacıyla yaptığı yeni araç gereç talepleri dikkate alınmamış, yıllarca süren bekleyişin ardından istediği gibi olmasa da yeni araç gereç almayı başarmıştır (1896). Ama laboratuvarın tahsisatı yoktur, deneylerde kullanılacak köpekler Karacaahmet mezarlığı civarından veya Gülhane parkından yakalanır, kurbağalar ise okulun botanik bahçesindeki havuzdan toplanırdı. Şakir Paşa deneysel fizyolojiyi başlatmış ancak tam donanımlı bir laboratuvar kurulamadığı için döneminin bilgilerini aktarmakla yetinmiş, bilimsel araştırmalar yapamamıştır. En büyük talihsizliği ise kendisini uzmanlık eğitimi için Fransa'ya gönderen iradenin, Paris'te öğrendiklerini İstanbul'da uygulamasını sağlayacak tam donanımlı bir fizyoloji laboratuvarının önemini kavrayamamış olması ve kurmaya yanaşmamasıdır. Şakir Paşa'ya bu olanağın verilmemesi, Tevfik Fikret'in, Şair Nef'î için yazmış olduğu şiirdeki şu dördlüğü hatırlatmaktadır:

Öyle bir nehr-i muazzam gibi cüş etmişsin
Fakat, eyvah, çorak yerde akıp gitmişsin!
Sana başka zemin, başka bir zaman lâzımdı!
Sana bir âlem-i lâhut-nişan lâzımdı.

Şakir Paşanın diğer bir talihsizliği de yanında çalışmaya başlayan asistanların, maaşından başka geliri olmayan fizyolojiyi benimsemeyip klinik dallara geçmesidir. Bu yüzden zaman zaman teorik ve deneysel fizyoloji eğitimini tek başına sürdürmek zorunda kalmıştır. Şakir Paşanın fizyolojide sebat eden asistanı Kemal Cenap Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Haydarpaşa'daki anıtsal binaya yerleştikten sonra, dönemin olanaklarını zorlayarak Şakir Paşanın mütevazi laboratuvarının, genişletilip yeni araç gereçle donatılmasına önayak olmuş, Avrupa'daki emsalleri yanında vasat kalan bu laboratuvarı yaptığı deneysel çalışmalarını Avrupa'daki fizyoloji dergilerinde yayınlamış, atıflar almıştır. Özellikle sindirim fizyolojisine ilişkin deneysel çalışmalara ağırlık vermiş, en etkili sekretinin duodenumun derin mukozal tabakasında meydana geldiğini tespit ettiği çalışmalarıyla fizyoloji literatürüne geçmiştir. Uluslararası kabul gören bilimsel araştırmalara imza atmış olan Kemal Cenap Bey derslerinde öğrencilere deneyler yaptırarak fizyolojiyi bir öğretim ve araştırma dalı olarak yerleştirmiştir.

Fizyoloji eğitimine katkıda bulunduğunu tespit edebildiğimiz isimler, makalenin sonunda yer alan, *Fizyoloji Eğitimine Katkıda Bulunanlar, 1827-1933* tablosunda yer almaktadır. Tabloda belirtilen yıllarda fizyoloji eğitimine katkıda buldukları tespit etmiş olduğumuz kişilerin, bu yıllar dışında da katkıda bulunmuş olmaları mümkündür.

Fizyoloji tarihimiz hakkında yapılmış yayınlar arasında bu zaman dilimini kapsayan bir araştırma bulunmamaktadır. Bu çalışmayı yaparken, 1827-1933 dönemi fizyoloji eğitimi

hakkında sekonder literatüre dayalı yayınlar gözden geçirilmiş ancak genellikle önceki yayınlarda yer alan bilgileri ve yanlışları tekrar ettikleri anlaşıldığında kullanılmamıştır. 1827-1933 yılları tıp branşlarının tarihi üzerinde çalışacak olanlar, birincil kaynaklardan yararlanmaya özen göstermeli; *Devlet Salnâmeleri*, *Askeri Salnâmeler*, *Maarif Salnâmeleri* gibi dönemi yansıtan kaynaklar yanında, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerini ihmal etmemelidir.

TABLO.1-Fizyoloji Eğitimine Katkıda Bulunanlar, 1827-1933	
Tıphane-i Âmire, 1827-1839	
1834-1839	Osman Saib Efendi (anatomi, fizyoloji)
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane	
1839-1842	Osman Saib Efendi (anatomi, fizyoloji)
1842-1850	İstefan/İstefanaki/Stefanos Karatodori / Etienne Carathéodory, (fizyoloji, genel patoloji, zooloji, botanik)
1843-1844	Sigmund Spitzer (materia medika, anatomi, mikroskopik anatomi, deskriptif anatomi, fizyoloji, anatomi, iç hastalıkları dersi ve kliniği, patolojik anatomi, klinik tıp)
1851-1865	Kaspar Sınapiyan (genel patoloji, hijyen, anatomi, fizyoloji)
1851	Hasip Efendi (muavin, fizyoloji)
1870-1872	İstefan Paşa / İstefan Agya, Stepan Arslanyan (küçük cerrahi, fizyoloji)
1873-1883	Şemsi Bey (fizyoloji)
1872-1873	Dika Jak / Dicca Jack (materia medika, ameliyat-ı tıp, fizyoloji)
1874-1875	Mustafa Bey (muavin, fizyoloji)
1873-1881	Şemsi Şerif Bey (fizyoloji)
1876-1909	Şakir Selim Efendi / Mehmet Şakir Efendi / Şakir Paşa (fizyoloji)
1885-1892	Hüseyin Hulki Bey (muavin, fizyoloji)
1892	Hekimbaşızade Mehmet Muhittin
1893-1898	Abdülhakim Efendi (muavin, fizyoloji)
1899-1909	Kemal Cenap Bey (Berksoy)
1906-1908	Halil Kemal Bey (muavin) ?
1906-1908	Hekimbaşızade Mehmet Muhittin
1908	Rıfat Abdülvahap Bey (patoloji, fizyoloji)
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	
1870-1873,	Mehmet Şakir Efendi / Şakir Paşa (fizyoloji)
1873	Mustafa Efendi
1874-1876	Hüseyin Remzi Bey
1879-1887	Mehmet Şakir Efendi / Şakir Paşa (fizyoloji, Fransızca sentaks)
1888-1903	Behçet Paşa (göz hastalıkları, fizyoloji)
1897-1909	Talha Yusuf Efendi (fizyoloji, göz hastalıkları kliniği)
1901-1903	Talat Bey (muavin, fizyoloji)
1901? -1909	Kadri Raşit Paşa (Anday, fizyoloji, çocuk hastalıkları)

Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi	
1905-1907	Mehmet Sait Efendi (fizyoloji)
1907	Abdullah Efendi (vekâleten, fizyoloji)
1908-1913	Mehmet Sait Efendi (fizyoloji)
1909-1913	Sait Cemil Bey (Yiğit, fizyoloji)
1913-1914	Hasan Reşat Bey (Sığındım-vekâleten, fizyoloji)
1914	Hikmet Efendi fizyoloji)
1914	Halit Efendi (muavin, fizyoloji)
1916-1918	Hasan Reşat Bey (Sığındım)
Dârülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi	
1909-1943	Kemal Cenap Bey (Berksoy)
1909-1932	Talha Yusuf Bey
1925-1926	İsmail Hakkı Bey (Anatomi, Fizyoloji)
1926	Sait Cemil Bey (Yiğit, fizyoloji)
1930-1931	Hamza Bey (Vahit Göğen?)

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Ulaşma zorluğu çektiğim kimi kaynakları gönderen; Prof. Dr. Emre Dölen ve Dr. Cem Hakan Başaran'a, Osmanlıca fizyoloji terimlerinin günümüzdeki karşılıklarında yardımcı olan Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizyoloji Anabilim Dalı'ndan Doç. Dr. Savaş Üstünova'ya, dipnotları ve kaynakları düzenleyen Dr. Özlem Bildik'e teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgments: I would like to thank Prof. Dr. Emre Dölen and Dr. Cem Hakan Başaran for sending me some sources that I had difficulty in accessing, Assoc. Prof. Dr. Savaş Üstünova from Bezmiâlem Vakıf University Faculty of Medicine, Department of Physiology, who helped me with the current equivalents of Ottoman physiology terms, and Dr. Özlem Bildik for editing the footnotes and sources.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbıdefteri İradeler (D. DRB.İ), 15/8.

Babîali Evrak Odası (BEO), 1010/75735.; 1477/110770.; 1488/111548.

Cevdet Maarif (C. MF), 151/7539.

Cevdet Sıhhiye (C SH), 15/712.; 18/853.; 20/996.

Cevdet Maarif (C. MF), 45/2217.; 98/4872.; 155/7723

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 404/57.; 518/13.; 1061/7.; 1748/56.; 2069/80.; 2227/113.; 2362/95.; 2413/86.; 2483/6.; 2499/3.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT), 229/49.; 230/81.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH. MTV), 2/25.; 17/40.

Hazine-i Hassa-İrade (HH. İ), 198/31.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 2921/63.

Hariciye Nezareti-Tahrirat (HR. TH), 88/8.

İrade-Dahiliye (İ. DH), 21/1033.; 94/4696.; 1183/92518.; 1223/95748.; 722/50353.

İrade-Dosya Usulü (İ. DUİT), 54/79.

İrade-Hususi (İ. HUS), 81/116.

İrade-Taltifat (İ. TAL), 2/72.; 266/24.; 423/14.; 423/34.; 324/64.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye Dairesi (MF. ALY), 80/25.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT), 343/2.; 386/5.; 450/36, 501/49.; 836/27.; 888/21.; 916/19.; 956/32.; 1028/18.; 1097/39.; 1162/71.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML. EEM), 732/8.

Maliye Nezareti Masarifat Defterleri (ML. MSF. d), 329

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 132/80.; 143/26.

Sadaret, Divan Kalemi Evrakı (A. DVN), 121/4.

Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD), 127/99

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 114/18.

Yıldız Mütenevvi Maruzat, (Y:MTV) 194/17.; 247/129.

Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF), 2/63.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA (Ankara)

Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11.1.0 / 24. 18. 4, 4 Mayıs 1926.

Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, 30.11.1.0 / 44. 38. 20, 8 Aralık 1928.

Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11.1.0 / 73.29.16, 27 Teşrinievvel [Ekim] 1932.

Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı. 30.11-1.0 / 75.1.7, 5 Kânunusani [Ocak] 1933.

Kararlar Daire Başkanlığı, 30.18.01 / 56.57.16, 22 Temmuz 1935.

Kararlar Daire Başkanlığı. 30.18.1.2 / 92.81.16, 17 Ağustos 1940.

Kararlar Daire Başkanlığı. 30.18.1.2 – 95.58.11, 3 Temmuz 1941.

Muamelat Genel Müdürlüğü. 30.10.0.0 / 144.32.11, Dosya ek. 147, 5 Eylül 1931.

Muamelat Genel Müdürlüğü. 30.10.0.0 / 76.505.2, 14 Nisan 1944.

İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı Personel Arşivi (İstanbul).

Kemal Cenap Berksoy Dosyası

İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Bedi N. Şehsuvaroğlu Arşivi (İstanbul).

Nuran Yıldırım Dijital Arşivi (İstanbul).

Salnâmeler / Yearbooks

Devlet Salnâmeleri / State Yearbooks

Salnâme, 1270 Def'a 8. 1270 [1854].

Salnâme, 1271 Def'a 9. Dârü't-Tıbbâatü'l-Âmire, 1271 [1855].

Salnâme, 1272 Def'a 10. Dârü't-Tıbbâatü'l-Âmire, 1272 [1856].

- Salnâme*, 1273 Def'a 11. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1273 [1857].
- Salnâme*, 1274 Def'a 12. Takvimhâne-i Âmire, 1274 [1858].
- Salnâme*, 1275 Def'a 13. Takvimhâne-i Âmire, 1275 [1859].
- Salnâme*, 1276 Def'a 14. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1276 [1860].
- Salnâme*, 1277 Def'a 15. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1277 [1861].
- Salnâme*, 1278 Def'a 16. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1278 [1861].
- Salnâme*, 1279 Def'a 17. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1279 [1862].
- Salnâme*, 1280 Def'a 18. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1280 [1863].
- Salnâme*, 1281 Def'a 19. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1281 [1864].
- Salnâme*, 1282 Def'a 20. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1282 [1865].
- Salnâme*, 1283 Def'a 21. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1283 [1866].
- Salnâme*, 1284 Def'a 22. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1284 [1867].
- Salnâme*, 1285 Def'a 23. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1285 [1868].
- Salnâme*, 1287 Def'a 25. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1287 [1870].
- Salnâme*, 1288 Def'a 26. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1288 [1871].
- Salnâme*, 1289 Def'a 27. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1289 [1872].
- Salnâme* 1290 Def'a 28. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1290 [1873].
- Salnâme* 1291 Def'a 29. Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası, 1291 [1874].
- Salnâme* 1292 Def'a 30. 1292 [1875].
- Salnâme* 1293 Def'a 31. 1293 [1876].
- Salnâme* 1294 Def'a 32. Halil Efendi Matbaası, 1294 [1877].
- Salnâme* 1295 Def'a 33. Rıza Efendi Matbaası, 1295 [1878].
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Otuz Dördüncü Def'a*. İstanbul, 1296 [1879].
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Otuz Beşinci Def'a*. İstanbul Matbaa-i Âmire, 1297 [1880].
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Otuz Altıncı Def'a*. İstanbul Mahmud Bey Matbaası, 1298 [1881].
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Otuz Yedinci Def'a*. İstanbul Mahmud Bey Matbaası, 1299 [1882].
- 1300 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Otuz Sekizinci Sene*. Kostantiniyye Matbaa-i Ebüzziya, 1299 [1883].
- 1301 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Otuz Dokuzuncu Sene*. [İstanbul] Matbaa-i Osmaniye, 1301[1884].
- 1302 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırkıncı Sene*. [İstanbul] Matbaa-i Osmaniye, 1302 [1885].
- 1303 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Birinci Sene*. Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, 1303 [1886].
- 1304 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk İkinci Sene*. Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, 1304 [1887].

- 1305 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Üçüncü Sene.* Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, 1305 [1888].
- 1307 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Beşinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1307 [1890].
- 1308 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Altıncı Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1308 [1891].
- 1309 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Yedinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1309 [1892].
- 1310 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Sekizinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1310 [1892].
- 1311 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Kırk Dokuzuncu Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1311 [1893].
- 1312 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Ellinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1312 [1894].
- 1313 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Birinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Âmire, 1313 [1895].
- 1314 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli İkinci Sene.* Dersaadet, 1314 [1896].
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye 1315. Elli Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir.* İstanbul Âlem Matbaası, 1315 [1897].
- 1316 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Dördüncü Sene.* İstanbul Âlem Matbaası ve Mahmud Bey Matbaası, 1314 [1898].
- 1317 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Beşinci Sene.* Dârü'l-Hilafetü'l-Aliyye Matbaa-i Âmire, 1315 [1899].
- 1318 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Altıncı Sene.* Dârü'l-Hilafetü'l-Aliyye Mahmud Bey ve Serviçen Matbaaları, 1316 [1900].
- 1319 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Yedinci Sene.* Dârü'l-Hilafetü'l-Aliyye Malumat-Tahir Bey Matbaası, 1317 [1901].
- 1320 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Sekizinci Sene.* Dersaadet Dârü't-Tıbbâtü'l-Âmire, 1318 [1902].
- 1321 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Elli Dokuzuncu Sene.* Dersaadet Âlem Matbaası, 1319 [1903].
- 1322 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Altmışıncı Sene.* Dersaadet Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1320 [1904].
- 1323 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Altmış Birinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Ahmed İhsan, 1321 [1905].
- 1324 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Altmış İkinci Sene.* Dersaadet Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322 [1906].
- 1325 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Altmış Üçüncü Sene.* Dersaadet Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322 [1907].
- 1333-1334 *Sene-i Maliye. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Altmış Sekizinci Sene.* Dersaadet Hilal Matbaası, 1334 [1918].
- 1925-1926 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi.* İstanbul Matbaa-i Âmire, 1926.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi* 1926-1927. Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi, 1926-1927.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi.* Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi 1927-1928.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* 1928-1929. İstanbul Devlet Matbaası, 1929.
- Askeri Salnâmeler / Military Yearbooks**

Salnâme-i Askeri, 1282 Hicrî Senesi, Def'a 1, İstanbul Mekteb-i Harbiye-i Şahane, 1282 [1865].

Salnâme-i Askeri, 1283 Hicrî Senesi, Def'a 2, 1283 [1866].

Salnâme-i Askeri. 1306 Mali Senesi. İstanbul, 1306 [1890].

Salnâme-i Askeri. 1307 Mâli Senesi. 1307 [1891].

Salnâme-i Askeri. 1308 Mali Senesi. 1308 [1892].

Salnâme-i Askeri, 1326 *Sene-i Kameriye-i Hicriye ve 1324 Sene-i Maliye ve 1286 Sene-i Şemsiye-i Hicriyesine Mahsus*. Dersaadet Matbaa-i Askeriye, 1324 [1908].

Maarif Salnâmeleri / Educational Yearbooks

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Birinci Sene. 1316 *Sene-i Hicriyesine Mahsusudur*. Dârül-Hilâfe, Matbaa-i Âmire, 1316 [1898].

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İkinci Def'a Olarak Tertib Olunmuştur. 1317 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*. Dârül-Hilâfetül-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1317 [1899].

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Dördüncü Sene. 1319 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*. Dârül-Hilâfetül-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1319 [1901].

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Altıncı Sene. 1321 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*. Dârül-Hilâfetül-Aliyye, Asır Matbaası, 1321 [1903].

Gazeteler / Newspapers

Cumhuriyet, 11 Nisan 1934.

Cumhuriyet. “Tıp Fakültesi kararını verdi Rasim Ali B.in fizyoloji kitabı neşredilmeyecek” (9 Mart 1931).

Cumhuriyet. “Fizyoloji kitabı münasebetile: Darülfünun mes'alesi. Darülfünunun ihtiyaç ve iktidarımıza göre ıslahı lâbüttür” (2 Şubat 1931).

Cumhuriyet. “Fizyoloji kitabı. Dârülfünun Divanı bugün toplanıyor” (15 Mart 1931); *Milliyet*. “Divan dün kararını verememiştir.” (16 Mart 1931).

Kâzım Namî. “Tıp Fakültesinin şerefi tehlikede mi? Münakaşaya Kâzım Nami Bey de karışıyor”, *Vakit*, (23 Kânunusani/Ocak 1931).

Milliyet. “Rasim Ali Bey orta mektep muallimliğine nakledildi” (15 Kânunusani/Ocak 1933).

Servet-i Fünun. “Doktor Hüseyin Hulki Bey” (26 Mayıs 1310 [7 Haziran 1894]) 7/169: 206-207.

Stamboul. “Un incident à l'université du Djumhuriet” [Cumhuriyet Üniversitesi'nde bir olay] (26 Ocak 1931).

Takvim-i Vekayi. “Dârülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabâtı Nizamnamesi” (8 Cemaziyevvel 1334) ve (1 Mart 1332 [13 Mart 1916]). Sekizinci sene, no. 2467.

Takvim-i Vekayi. (11 Muharrem 1250 / 20 Mayıs 1834). Def'a 83.

Tanin. (8 Receb 1326 / 23 Temmuz 1324 / 5 Ağustos 1908).

Uludağ, Osman Şevki. “Kaybettığımız büyük değerlerden: Fizyoloji Profesörü Kemal Cenab”. (4 Aralık 1949).

Vakit. “Talha Yusuf Bey” (3 Ağustos 1933).

Vakit. “Son karar verildi: Kitap neşredilmeyecek” (9 Mart 1931).

Vakit. “Tıp Fakültesi harekete geçmeli! Darülfünun muhtariyeti ehliyetsizlikleri himaye için siper değildir. Eğer böyle ise ve icap ederse o siperin de yıkılacağını herkesin bilmesi lâzımdır” (24 Kânunusani/Ocak 1931).

Vakit. “Bu nasıl kitap! Müderris Talha ve Rasim Ali B.ler cevap veriyorlar” (19 Kânunusâni/Ocak 1931).

Vakit. “Bu nasıl kitap meselesi. Fakülte meseleyi beş kişilik bir komisyona havale etti” (5 Şubat 1931).

Vakit. “Meşhur Kitap Nasıl Yazıldı” (25 Kânunusani/Ocak 1931).

Vakiti. (28 Şubat 1931).

Yunus Nadi. “Dârülfünunda bir hâdise”, *Cumhuriyet* (26 Kânunusani/Ocak 1931).

Basılı Kaynaklar /Printed Sources

Akgün, Burhan. “Üsküdarlı Bir Hekim: Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy (1876-1949)”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007. Bildiriler*. Haz. Coşkun Yılmaz. 2/439-45. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008.

Akıncı, Sırrı. “Dünyaya Ün Salan Bir Hekimimiz”. *Hayat Tarih Mecmuası*. 1/12 (Ocak 1967): 26-30.

Akıncı, Sırrı. “Kaybettiğimiz Büyük Hekim Prof. Dr. Hasan Reşat Sığındım”. *Dirim*. Tom:XLVI /5 (1971): 230-231.

Akpınar, Mahmut. “Bir Hekimin Serencamı: İstefanaki Karatodori (1789-1867)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XVI/1 (2010): 173-184.

Altıntaş, Ayten. “Dr. Karl Ambros Bernard’ın Mekteb-i Tıbbiye’nin Kuruculuğu Meselesi”. *Tarih ve Toplum*. 1/143 (Kasım 1995): 36-45.

Aydüz, Salim. “Osman Sâib Efendi”. *Yapıtlarıyla ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. 2: 415-416. İstanbul: YKY, 2008.

Bekman, Muzaffer. *Veteriner Tarihi*. Ankara: Ankara Basım ve Cildevi, 1940.

Berksoy, Kemal Cenap. *Füsioloji*. İstanbul, 1934.

Besim Ömer. *Nevsâl-i Âfiyet*. İstanbul: İstanbul Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315 [1899].

Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz., İsmail Özen. 3. Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, Yayıncılık Matbaası, 1975.

Ceyhun, Cihat. “Doktor Spitzer’in Mektupları”, *Dirim*, 50/9(1975): 418-422.

Christoff, R.P.Paul. *Journal de Siège d’Andrinople*. Paris, 1914.

Dârülfünun-ı Osmani Talebe Rehberi 1336-1337 [1920-1921]. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1920.

Di Matteo, Berardo, Vittorio Tarabella, Giuseppe Filardo, Anna Viganò, Patrizia Tomba, Elizaveta Kon ve Maurilio Marcacci. “Art in Science: Giovanni Paolo Mascagni and the Art of Anatomy”. *Clinical Orthopaedics and Related Research*. 473/3 (Mar 2015): 783–788.

Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 2. Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu, 1922-1933*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2010.

Dölen, Emre. “Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü’nün gelişimi (1909-1933)”. *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu (2 Haziran 2007) Bildirileri*. 1/217-242. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2008.

Ekrem Reşad ve Osman Ferid. *Musavver Nevsâl-i Osmani*. İkinci Sene, 190-192. İstanbul, 1326 [1910].

Ekrem Reşad ve Osman Ferid. “Doktor Muallim Şakir Paşa”. *1326 Senesine Mahsus Musavver Nevsâl-i Osmani*. 190-192. İstanbul, 1326.

Emecen, Feridun. “Atıyye-i Seniyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4:64. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Erden, Fethi. *Türk Hekimleri Biyografisi*. İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1948.

- Etker, Şeref. "Dr. Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız Kültürel Egemenliğinin Sonu". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. 5/2 (2005): 36-70.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri. "Claude Bernard ve Şakir Paşa". *Türkiye Harsî ve İctimaî Araştırmalar Derneği*. Seri A/47 (1963): 5-51. [İstanbul].
- "Fizioloji Profesörü Şakir Paşa Merhum". *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909*. (33-34). İstanbul: Kemal Matbaası, 1949.
- Galip Ata. *Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Galip Ata. *İstanbul Dârülfünunu Tıp Fakültesi*. İstanbul, 1341 [1925].
- Gökhan, Nurhan ve Hayrünissa Çavuşoğlu. "Fizyoloji". *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 yılından sonra Tıp Dallarındaki ilerlemelerin Tarihi*. Haz. Ekrem Kadri Unat. 128-142. İstanbul, 1988.
- Gövsa, İ. Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. 1:287. İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946.
- "Hulasalar". *Dârülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*. 5/6 (Haziran 1339/1923): 355.
- Hüseyin Hulki. *Berlin Hatıratı*. İstanbul: Dersaadet Karabet Matbaası, 1308 [1892].
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası*. İstanbul, 1985.
- "İşbu doksan sekiz senesi nisanının yirmisi [20 Nisan 1298/2 Mayıs 1882] olan Salı günü saat sekizde Reis-i Sani İzzetli İbrahim Bey'in riyaseti tahtında olarak in'ikâd eden Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmanıye zabıt-nâmesinde müstahcedir", *Vekayi-i Tıbbiye*, 3. Sene, Numero. 55, 15 Mayıs 1298 [27 Mayıs 1882]: 225-227.
- "Kadri Raşit Anday Hatıraları". *Canlı Tarihler*, 26. Fasikül, (59-89). İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947.
- "Kadri Raşit Paşa". *İstanbul Seririyatı*, Sene. XXXI, no. 1 (Ocak 1949): 3-5.
- Kâhya, Esin. *Mustafa Behçet Efendi ve Türkçe İlk Fizyoloji Kitabı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000.
- Kâhya, Esin. "Osmanlı İmparatorluğunda Deneysel Fizyolojinin Kuruluşu". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 2/2 (1991): 127-140.
- Kâhya, Esin. "Fransa'da İhtisas Yapmış Olan Türk Hekimlerinin Bazıları". *Cumhuriyet'in 60. Yıl Armağanı*. 244-262. Ankara, 1987.
- Kazancıgil, Aykut ve H. Hüsrev Hatemi. "Türkiye'de Fizyoloji Bilimi ve Kemal Cenap Berksoy". *Tarih ve Toplum*. 51 (Mart 1988): 137-146.
- Kazancıgil, Tevfik Remzi. "Prof. Dr. Şakir Paşanın Garblılışma Hakkındaki Düşünceleri". *Yıllık Gazetecilik Enstitüsü Dergisi*. 3-4 (1962-63): 9-18.
- Kemal Cenap. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi 1909-1930*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930.
- Kemal Cenap. *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Fisiyolojiye İstitüt'u Yeni Tesisat ve Dersleri Açıklama Hatırası*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1931.
- Kemal Cenap. *Fizyoloji Laboratuvarı Rehberi, Birinci Kısım Kimya-yı Fizyoloji*. İstanbul: Kader Matbaası, 1335/1919.
- Kemal Cenap. "Prof. Şakir Paşa Merhum Hakkında". *Üçüncü Mıntika Etibba Odası Tarafından Hazırlanan Saygı Töreni. Üçüncü Mıntika Etibba Odası Gazetesi*, 11-14. İstanbul: S. Süreyya Bükey Basımevi, 1943.

- Kemal Cenap. “Prof. Şâkir Paşa Merhum Hakkında”. *Muallim Doktor Şâkir Paşa 1848-1909*. (14-17). İstanbul: Kemal Matbaası, 1949.
- Kemal Djenab ve Aimé Mouchet. “Etudes expérimentales sur les injections intracardiaque”. *Bulletin de l’Academie de Médecine*. 89 (June 26, 1923): 697-700.
- Kemal Djenab ve Aimé Mouchet. “Lectures.I. Nouvelles recherches sur les injections intracardiaques”. *Bulletin de l’Academie de Médecine*, quatre-vingt-huitième année [88. yıl] 88 (July 15, 1924): 910-912.
- Kemal Djenab ve Aimé Mouchet. “Action humorale de l’extrait du Faisceau de His sur la pression arteriele”. *Bulletin de l’Académie de Médecine*, quatre-vingt-neuvième année [89. yıl] 88 (Jan 6, 1925): 60-63.
- Kemal Djenab. “Sur un reflexe gastro-duodenal”. *Journale Physiologie et de Pathologie Générale* Tome.37/1 (1939): 83-85.
- Mehmet Şakir. *Dürüs-ı Hayat-ı Beşeriye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1310 [1893]. C.1.
- M.N. [Kâtipzâde Mehmet Nuri Birgivi]. “Physiologie Comparée des Animaux (Fisioloc-i Tatbiki)”, *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriyye*. No. 25 (Mart 1290/1874): 289-293, 299-300.; “Fisioloc-i Tatbiki”, No. 26 (Nisan 1874), 301-306.; No. 27 (Mayıs 1874): 314-318.; No. 28 (Haziran 1874): 325-328.; No. 29 (Temmuz 1894): 337-342, 350-354.; No. 31 (30 Eylül 1874): 361-368.; No. 34 (31 Kanunuevvel 1874): 397-303.; No. 35 ((28 Şubat 1874), 421-428.; No. 36 (28 Şubat 1874), 421-428.; No. 37 (Mart 1875): 443-444.; No. 38 (Nisan 1875): 456-458.; No.39 (31 Mayıs 1875): 474-475.; No. 41 (Temmuz 1875): 497-500.
- Namal, Arın. “Muallim Dr. Sait Cemil (Yiğit) (1875-1932)”. *Ülkemizin İlk Dişhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*. Haz. Arın Namal, Öztan Öncel, Ayşegül Demirhan Erdemir. 87-94. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2008.
- Osmanlıda Gökküresi Kullanımı / Use of the Celestial Sphere by the Ottomans (Osman Saib Efendi'nin Ta'limnü'l-Küre Risalesi) / Osman Saib Efendi's Ta'limü'l-Küre*. Haz. Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar. İstanbul, 2012.
- Rıza Tahsin. *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye, Birinci Kitap*. İstanbul: Dersaadet Kader Matbaası, 1328 [1912].
- Rıza Tahsin. *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye. İkinci Kitap*. İstanbul: Dersaadet Kader Matbaası, 1328 [1912].
- Sargın, Cevat. “Prof. Dr. Reşad Sığındım”. *Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi*. 1 (1964): 114-116.
- Sağlam, Tefvik. *Nasıl Okudum*. Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil. İstanbul, 2. Baskı, 1981.
- Sarı, Nil, Burhan Akgün ve Ümit Emrah Kurt. *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Sarı, Nil. “Hekimbaşı-zâde Dr. Muhâddin Bey (1871-1936)”. *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anma Töreni Kitabı*. Haz. Ekrem Kadri Unat. 56-66. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi-Türk Tıp Tarihi Kurumu Yay.,1986.
- Serin, Sinem. *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi. Hekimbaşılık Kurumu*. İstanbul: Kitabevi, 2021.
- Şakar, Âkif Şakir. “Fizyoloji Müderrisi Merhum Şâkir Paşaya Dair”. *Muallim Doktor Şâkir Paşa 1848-1909*. 36-45. İstanbul: Kemal Matbaası, 1949.
- Şakir. “Ameliyathane-i Fisioloc-i Dibace”, *Vekayi-i Tıbbiye*, ikinci sene, numero. 28, 19 Mart 1297 [31 Mart 1881]: 12-14.; “Ameliyathane-i Fisioloc-i”, *Vekayi-i Tıbbiye*, ikinci sene, numero. 29, 1 Nisan 1297 [13 Nisan 1881]: 19-22.; numero. 30, 15 Nisan 1297 [27 Nisan 1881]: 28-30.; *Vekayi-i Tıbbiye* ikinci sene, numero. 31, 1 Mayıs 1297 [13 Mayıs 1881]: 35-37.; *Vekayi-i Tıbbiye* ikinci sene numero. 32, 15 Mayıs 1297 [27 Mayıs 1881]: 44-47.; *Vekayi-i Tıbbiye* ikinci sene, numero. 33, 1 Haziran 1297 [13 Haziran 1881]: 53-54.

- Şânizade Mehmet Ataullah. *El-kitâbü's-sâni fi't-tabiat ve hüve alâ kısmeyn. Hamse-i Şânizade*. İkinci Kitap. İstanbul: Dârü't-Tıbâ'atü'l-Âmire, 1235 [1820].
- Sekban, Şükrü Mehmet. "Dr. Şakir Paşa". *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909*. (26-30). İstanbul: Kemal Matbaası, 1949.
- Skopec, Manfred. "Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Yaratıcısı ve Ruhu Karl Ambros Bernard'ın Hayatı ve Eserlerine Dair". *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri, 28 ve 29 Nisan 1986'da İstanbul'da yapılan simpozyuma sunulan bildiriler*. Haz. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius. 1/100-104. İstanbul: İÜ Tıp Fakültesi, 1987.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. "Yurdumuzda Deri Hastalıkları Tarihçesi ve Muallim Dr. Hüseyin Hulki Bey'den Bir Hatıra". *Dermatoloji Dergisi*. III/8 (ayrı baskı): 462-504. [İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1966]
- Tıbbiyeliler Albümü 1929-1930*. Tıp Talebe Cemiyeti. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930.
- Topuzlu, Cemil. "Şakir Paşaya Ait Hatırat". *Muallim Doktor Şakir Paşa 1848-1909*. 11-13. İstanbul: Kemal Matbaası, 1949.
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1930-1931*. İstanbul: Ekspres Matbaası, 1930.
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1931-1932, 1932-1933*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. Ders Senesi 1931-1932, 1932-1933*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunu Talebe Rehberi 1340-1341 [1924-1925]*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1341 [1925].
- Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunu Talebe Rehberi 1341-1342 [1925-1926]*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1341 [1925].
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1926-1927 Sene-i Dersiyesi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1926.
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyesi*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1928-1929 Sene-i Dersiyesi*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyesi*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Tuna, Aslı. "Şam Mekteb-i Tıbbiyesi". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2018.
- Unat, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*. İstanbul, 1970.
- Uzel, İlter. "19. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Görev Alan Avusturyalı Hekimlerle İlgili Bir Belge". *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri, 28 ve 29 Nisan 1986'da İstanbul'da yapılan simpozyuma sunulan bildiriler*. Haz. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius. 1/166-194. İstanbul: İÜ Tıp Fakültesi, 1987.
- Ünver, Süheyl. "Önsöz. Bizde Tecrübi Fizyolojinin Vazı Müderris Dr. Şakir Paşa, 1849-1909", Haz. Z. Fahri Fındıkoğlu. "Claude Bernard ve Şakir Paşa". *Türkiye Harsı ve İctimaî Araştırmalar Derneği Seri A/47, VI-VIII*. [İstanbul 1963].

- Ünver, A. Süheyl. “1838 de Dr. Bernard’ın Memleketimize Gelişi”. *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası* 3-4 (1956), 494-510.
- Ülman, Yeşim Işıl. *Galatasaray Tıbbiyesi, Tıbbiye’de Modernleşmenin Başlangıcı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ülman, Yeşim Işıl. “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’de Eğitim (1838-1848)”. *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*. Haz. Hüsrev Hatemi, Ayten Altıntaş. (71-76). İstanbul, 2006.
- Winterstein, Hans. “Kemal Cenab’ın Hatırasına”. *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*. 12/4 (1949), 661-664.
- Yarman, Arsen. *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*. İstanbul: Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001.
- Yıldırım, Nuran. “Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında.” *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*. In *Memoriam: Ali Nihad Tarlan Hâtıra Sayısı* 3 (1979): 443-459.
- Yıldırım, Nuran. “Türk Hekimlerinin Seçkinleşme Sürecinde Tıp Bilgisinin Transferi”. *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (Konya, 20-24 Mayıs 2008)*. 1/101-124. Haz. Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Sezer Erer. İstanbul: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Yıldırım, Nuran. “Tüberkülinin Keşfi ve İstanbul’daki Yankıları”. *Tarih ve Toplum* 133 (Ocak 1995): 12-20.
- Yıldırım, Nuran. “İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları”. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2-3: 71-97. (Haz. Prof. Dr. Nil Sarı) [İstanbul 1996/97].
- Yıldırım, Nuran. *İstanbul’un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul: Ajansfa, 2010.
- Yıldırım, Nuran. *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye’de Hemşirelik Tarihi*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2014.
- Yıldırım, Nuran. “Darülaceze’de Çocuk Bakımı ve Eğitimi Lakita Dairesi ve Yetimhane, İlkokul, İmalathaneler”. *Toplumsal Tarih*, Sayı. 264 (2015): 26-35.
- Yıldırım, Nuran. *Tıphane-i Âmire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den İstanbul Tıp Fakültesi’ne*. İstanbul: BETİM, 2019.
- Yılmaz, Mehmet Yalçın. “Türk Dil Planlaması Bağlamında Türk Dil Kurumu (1932-1951)”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2013.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- <https://www.nobelprize.org/search/?query=Kemal+Djenab>. Erişim. 31 Ağustos 2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Emil_du_Bois-Reymond. Erişim. 9 Eylül 2022.
- Tangün, Yücel. “Kanbilimci Gözüyle 100. Yılında Hasan Reşat Sığındım’ın İlk Akut Monositik Lösemi Olgusu”. Erişim. 22 Ekim 2022. <http://kanbilim.com/?p=2329>
- “William Hewson”. Erişim, 22 Ağustos 2022. <https://www.britannica.com/biography/William-Hewson>

